

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ САДІВНИЦТВА
Факультет економіки і підприємництва

Кафедра економіки

Допущено до захисту

«_____» _____ 2024 р.

Зав. кафедри, к.е.н., доцент

_____ **Алла ОСІПОВА**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
МАГІСТРА

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФЕРМЕРСЬКИХ
ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

Виконала – студент 2 курсу, групи 21м-з-е

Освітньо-професійної програми

«Бізнес-економіка»

спеціальності 051 Економіка

Мінченко Катерина Андріївна

Науковий керівник – к.е.н., доцент

Ревуцька Алла Олександрівна

Умань – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ.....	10
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....	24
2.1. Аналіз ризиків пов'язаних із змінами цінових факторів у фермерському господарстві «Владан».....	24
2.2. Кількісна оцінка рівня розвитку на фермерському господарстві «Владан».....	31
2.3. Аналіз фінансової стійкості та цінових ризиків у сільському господарстві на прикладі п'яти фермерських господарств.....	37
РОЗДІЛ III. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ.....	46
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ	62

ВСТУП

Актуальність теми дослідження: У сучасному етапі розвитку ринкової економіки фермерські господарства стикаються з невизначеністю, що неминуче призводить до виникнення ризикових ситуацій. Ця невизначеність впливає на успішність бізнесу фермерських господарств і може призвести до значних збитків, загрожуючи їхній ефективності, розширенню та навіть призводячи до банкрутства.

Управління ризиками дозволить фермерським господарствам ідентифікувати, оцінювати та зменшувати ризики, щоб прогнозувати їх вплив та зменшувати можливі збитки. Заснована на сучасних методах управління та оцінюванні ризиків система управління ними може сприяти стійкості та ефективності сільськогосподарських підприємств.

Такі вчені, як Д. Кахан, Т.Л. Мостенська, С.Ф. Смерічевський, А.О. Старостіна та ін., відзначаються своїм визначальним внеском у розвиток науки, досліджуючи відмінні аспекти управління ризиками в галузях економіки та сільського господарства. Наше дослідження спрямоване на встановлення ефективних методів та інструментів управління ризиками, що допоможе фермерам оптимально адаптуватися до змін в економічному середовищі та забезпечити стійкість їхнього бізнесу.

Об'єкт дослідження: система управління ризиками в фермерських господарствах.

Предметом дослідження є аналіз та вдосконалення стратегій управління ризиками на рівні фермерського господарства.

Проблема обмежених теоретико-методологічних підходів та інструментів управління ризиками у фермерських господарствах України є серйозною та актуальною з кількох ключових причин.

По-перше, фермерське господарство є особливою формою сільськогосподарської діяльності, яка піддавалася значним трансформаціям після отримання Україною незалежності. Зміни в економіці, правовому

середовищі та ринкових умовах вимагають нових підходів до управління ризиками в аграрному секторі.

По-друге, сільськогосподарська діяльність пов'язана з великим спектром ризиків, таких як погодні умови, цінові коливання, хвороби тварин та рослин, а також ризиками, що викликані ринковою конкуренцією та законодавчими змінами. Відсутність систематичних та науково обґрунтованих підходів до їх управління може призвести до серйозних фінансових втрат та небезпеки для стійкості аграрного сектору.

По-третє, в умовах глобалізації та постійних змін на світових ринках фермерські господарства потребують сучасних та адаптованих інструментів для визначення, аналізу та зменшення ризиків. Недостатній рівень розвиненості теоретико-методологічної бази може ускладнити взаємодію українських фермерів з міжнародними ринками та обмежити їх можливості в умовах глобальної конкуренції.

Мета дослідження: розробка ефективних інструментів управління ціновими ризиками, що забезпечують підвищення стійкості та успішності фермерських господарств.

Для досягнення мети було сформовано наступні завдання:

- дослідити стан аграрного сектору України та фермерські господарства;
- провести аналіз теоретичних засад управління ризиками в аграрному секторі та фермерських господарствах;
- підкреслити особливе місце цінових ризиків в діяльності фермерських господарств;
- дослідити особливості функціонування фермерського господарства на прикладі «Владам» в Україні та перевірити можливість застосування методу чутливості, методу Гауса при аналізі зміни цінових факторів, саме у репрезентативному фермерському господарстві;
- провести аналіз фінансової стійкості та цінових ризиків у сільському господарстві на прикладі п'яти фермерських господарств;

- запропонувати практичні рекомендації щодо вдосконалення системи управління ціновими ризиками в фермерських господарствах, зокрема щодо мінімізації впливу зовнішніх факторів та забезпечення стійкості фермерських господарств до цих ризиків.

Для дослідження цінових ризиків у кваліфікаційній роботі були використані як якісні, так і кількісні методи. Оцінка ризиків проводилась за допомогою аналізу ідентифікації та класифікації ризикових подій. Кількісний аналіз включав використання методу Гауса для моделювання ймовірностей ризикових сценаріїв.

Аналіз чутливості дозволив визначити вплив змін параметрів на результати дослідження.

Теоретичні засади магістерської роботи ґрунтуються на наукових дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених і фахівців у галузі управління ризиками в фермерських господарствах. Правовий аспект дослідження охоплює чинні законодавчі та нормативні акти, які регулюють діяльність фермерських господарств в Україні. Інформаційною основою роботи є офіційні статистичні дані та інформація з звітів досліджуваного фермерського господарства.

Результати дослідження були апробовані на Студентській науковій конференції, приуроченій 160-річчю від дня народження видатного науковця у галузі біологічних наук, професора Й.К.Пачоського 25 квітня 2024 року, у доповіді на тему: «Управління ризиками у фермерських господарствах» та надруковані у Збірнику студентських наукових праць Уманського національного університету садівництва. Факультет економіки і підприємництва / Редкол.: О.О. Непочатенко (відп. ред.) та ін. Умань: 2024. С. 17-19

Структура і зміст роботи. Робота включає вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та додатки. Робота містить 4 рисунки та 13 таблиць, 2 Додатки. Кваліфікаційна робота магістра викладена на 62 сторінках та включає 56 найменувань списку використаних джерел.

РОЗДІЛ I. СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ У ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ

В умовах становлення ринкової економіки сучасної епохи, підприємницька діяльність стикається зі зростаючими труднощами і викликами, особливо відносно ризиків. Наявність різноманітних ризиків може призвести до значних збитків та навіть банкрутства підприємства. За даними дослідження «Forbes Україна», на основі супутникових даних від NASA Harvest [10], приблизно 22% загальної площі сільгоспземель в Україні на сьогодні перебувають під окупацією російських сил. Влітку, в липні 2023 року, лінія фронту конфлікту простягалася на понад 1000 кілометрів. Окупаційні війська активно обстрілюють поля в областях Херсонській, Запорізькій, Дніпропетровській та Миколаївській.

Сільські господарства зазнали вже величезних втрат і поміж війни є ще багато ризиків, таких як економічні, цінові, соціальні та ін., з якими стикаються фермерські господарства [39]. Тому успішна підприємницька діяльність вимагає ефективного управління ризиками для запобігання серйозним фінансовим втратам.

У цьому контексті, ризик означає потенційну загрозу втрати ресурсів, неотримання прибутку та появу додаткових витрат. Щоб мінімізувати ризики, необхідно впроваджувати систему управління ризиками, яка дозволяє прогнозувати та оцінювати ризики, ідентифікувати фактори їх виникнення та зменшити їх вплив до прийняттого рівня.

У сучасному українському аграрному секторі працює більше ніж 50 тисяч сільськогосподарських підприємств (станом на 2021 р.) [25]. Фермерські господарства є найпоширенішою формою господарювання в сільській місцевості. Але їх діяльність піддається впливу численних факторів як внутрішнього, так і зовнішнього середовища, що може призвести до ризиків та загроз. Так, наприклад, через війну в Україні за даними Національного наукового центру «Інституту аграрної економіки» у 2022 році кількість діючих

підприємств у галузі сільського, лісового та рибного господарства зменшилася з 51,8 тис. до 35,6 тис., тобто майже на третину (-31,4%) [17].

Підприємства фермерського господарства повинні розраховувати на можливість виникнення непередбачених обставин та відхилень від планованих результатів, що може призвести до неочікуваних збитків. Розв'язанням цієї проблеми є впровадження системи управління ризиками в їхню діяльність. Ця система дозволить:

- передбачати можливі ризикові події;
- оцінювати ступінь ризику;
- вчасно ідентифікувати фактори ризику та знижувати їх вплив;
- визначити стратегію роботи з ризиками [36].

На жаль, багато фермерських господарств в Україні не приділяють належну увагу управлінню ризиками або не здійснюють цю функцію взагалі. Це призводить до банкрутства, зменшення врожайності та навіть закриття господарств, що загрожує подальшому зростанню безробіття та продовольчій безпеці.

Для ефективного управління ризиками в аграрному секторі використовується система управління ризиками, яка дозволяє аналізувати, оцінювати та мінімізувати можливі ризики. Однак поняття управління ризиками має різні тлумачення в науковій літературі, і це зумовлено різними методологічними підходами до цієї концепції. У таблиці 1.1. наведено різні визначення управління ризиками від різних вчених.

Сутність управління ризиками, як її запропонувала Старостіна А.О. є найбільш доречною, тому що підкреслює комплексність визначення даного поняття, особливо звертаючи увагу на «фактори ризику на основі особливої процедури їх виявлення й оцінки, а також вибору й використання методів нейтралізації наслідків цих подій, обміну інформацією про ризики і контролю результатів застосування цих методів» [11, с. 10].

На основі вищенаведених тверджень у роботі вдосконалено сутність поняття управління ризиками у фермерських господарствах – це

систематичний підхід до ідентифікації, оцінки та керування потенційними небезпеками та несприятливими подіями, які можуть вплинути на успішність аграрного бізнесу.

Таблиця 1.1.

Підходи до визначення сутності поняття управління ризиком

Автор	Визначення
В. Вітлінський, С. Наконечний [1, с. 55]	«багатоступінчатий процес, який включає розробку загальної філософії управління ризиками на підприємстві, їх виявлення, аналіз, оцінку і має на меті зменшення та нейтралізацію негативних наслідків»
Старостіна А.О. [11, с.10]	«це управління організацією в цілому або окремими її підрозділами з урахуванням факторів ризику на основі особливої процедури їх виявлення й оцінки, а також вибору й використання методів нейтралізації наслідків цих подій, обміну інформацією про ризики і контролю результатів застосування цих методів»
О. Устенко [2, с. 93]	«процес впливу на суб'єкт господарювання, при якому забезпечується максимально широкий діапазон охоплення можливих ризиків, їх обґрунтоване прийняття та зведення ступеня їх впливу до мінімальних меж, а також розробка стратегії поведінки даного суб'єкта в разі реалізації конкретних видів ризику»
В. Гранатуров [5, с.7]	«сукупність методів, прийомів, заходів, що дозволяють певною мірою прогнозувати настання ризикованих подій і вживати заходів щодо виключення або зниження негативних наслідків їх настання»
Д. Хуббард [4, с.46]	«виявлення, оцінка і пріоритизація ризиків з подальшим скоординованим і економічним використанням ресурсів з метою мінімізації, здійснення моніторингу і контролю вірогідності і/або впливу несприятливих негативних подій, або максимальної реалізації можливостей»

Джерело: складено автором за інформацією з різних джерел [1-2; 4-5; 11]

Актуальність та необхідність негайного впровадження методів управління ризиками на фермерських господарствах обумовлені зростанням кількості ризиків і серйозністю їхніх наслідків. Зокрема, в сучасних умовах виникають ризики, які стосуються навіть можливості існування підприємства взагалі та продовження його діяльності у майбутньому. Це може включати в себе ризики втрати ділової репутації організації, збільшення вартості сировини і матеріалів, втрати кваліфікованого персоналу, ризик витоку комерційної інформації, зміни технологій та втрати ліцензій, сертифікатів і дозволів на здійснення діяльності.

Враховуючи сукупність факторів, які зумовлюють характер відносин між різними процесами управління ризиком або ризик-менеджменту,

Смерічевський С. Ф. [8] пропонує застосування відповідного механізму його реалізації на засадах функціонального підходу (рис. 1.1.). Дана схема є універсальною, тому її можна пристосувати та запровадити на підприємстві будь-якої галузі, в даному випадку для діяльності фермерських господарств.

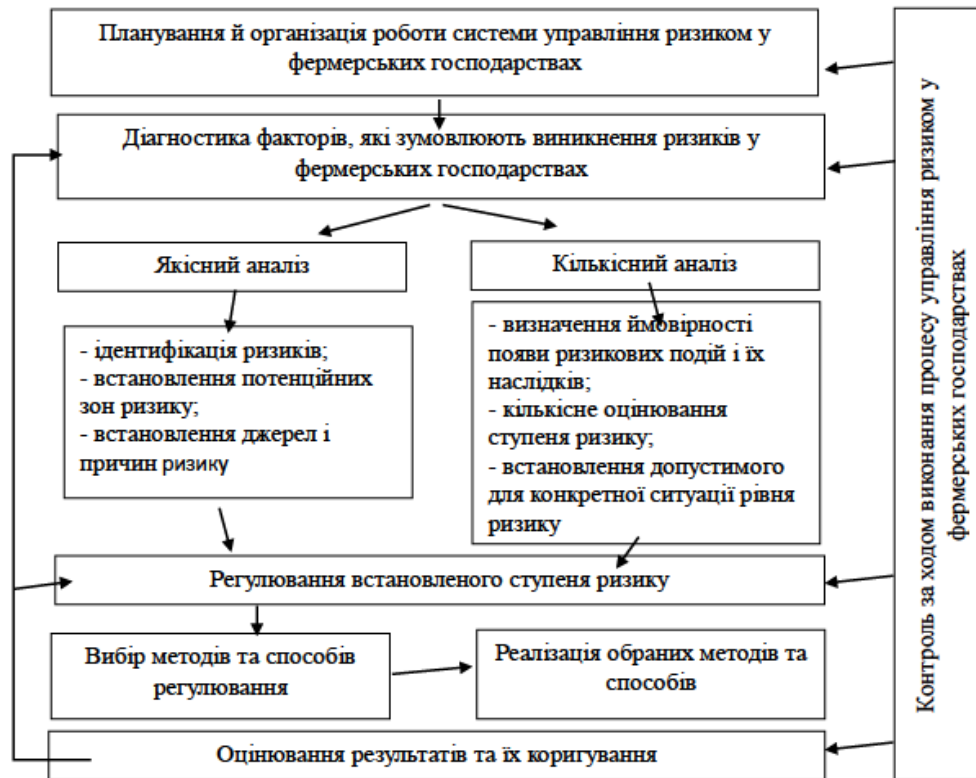


Рис. 1.1. Механізм реалізації управління ризиком у фермерських господарствах

Джерело: розроблено автором на основі [8, с.71]

Запропонована схема дозволяє зробити висновок про те, що створення добре налагодженої системи управління ризиками є складним і ресурсозатратним процесом. Крім того, ця робота вимагає постійної уваги і постійного вдосконалення, що передбачає високий рівень професійних навичок як у керівників, так і у співробітників організації. Кожна конкретна організація повинна адаптувати цю схему до специфіки своєї діяльності.

У науковій літературі існує багато різних методів для управління рівнем ризику. Це створює необхідність вибору оптимального підходу в залежності від конкретної ризикової ситуації. При прийнятті рішення щодо запобігання або зменшення ризику слід дотримуватися таких принципів [8]:

- розглядати можливі наслідки ризику;
- не ризикувати сумами, які перевищують власний капітал організації;
- уникати ризикуванню багатом заради досягнення малого результату.

Один з методів для вибору шляху оптимізації рівня ризику був запропонований групою науковців, зокрема В.М. Гранатуровим та О.Б. Шевчуком [6]. Суть методичного підходу до визначення ефективного способу регулювання рівня ризику можна знайти в табл. 1.2.

Таблиця 1.2.

Матриця «ймовірність виникнення втрат» / «рівень збитків» для пошуку рішення щодо вибору напрямку оптимізації ступеня ризику

Рівень збитків	Ймовірність виникнення втрат					
	Близька до 0	Низька	Невелика	Середня	Велика	Близька до 1
Незначні	Прийняття ризику				Прийняття ризику чи створення резерву	
Малі	Створення резерву (запасу)					
Помірковані	Створення резерву (запасу)		Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику			Уникнення ризику
Середні	Зовнішнє страхування чи розподіл ризику				Уникнення ризику	
Великі	Зовнішнє страхування чи розподіл ризику			Уникнення ризику		
Катастрофічні	Зовнішнє страхування чи (і) розподіл ризику		Уникнення ризику			

Джерело: [7, с.77]

Вони розробили модульний проект під назвою «Імовірність виникнення втрат та рівень збитків», в якому підприємець може обрати рівень імовірності та величину збитків на основі власних досліджень і експертних оцінок. Іншими словами, підприємства мають самостійно визначити той рівень ризику, з яким вони згодні для досягнення запланованих результатів.

Після вивчення різних методів управління ризиками, найбільш ефективним варіантом, за висновком Т. Л. Мостенської [7], є поєднання кількох методів. Головним критерієм вибору цих методів буде забезпечення оптимального балансу між ступенем зменшення ризику та затратами, необхідними для досягнення цього.

Серед загальновідомих методів зменшення ризику можна виділити:

- уникнення (ухилення від прийняття рішень, заходів або проектів, які несуть ризик, що перевищує допустимий рівень);
- збереження (прийняття ризику з усіма його можливими витратами);
- передача (передача відповідальності за ризик третім особам, при цьому зберігається існуючий рівень ризику);
- зниження (прийоми, за допомогою яких можна зменшити імовірність виникнення ризику або знизити втрати від нього, включаючи диверсифікацію, лімітування, страхування і хеджування).

ISO 31000:2018 є міжнародним стандартом, який надає рамки для управління ризиками в організаціях. Він визначає загальні принципи та настанови для систематичного та структурованого підходу до управління ризиками у всіх видів організацій та в різних сферах діяльності. Стандарт був оновлений в 2018 році, і його повна назва - ISO 31000:2018 «Системи управління ризиками. Загальні принципи та настанови» [48].

Основні аспекти ISO 31000:2018 включають:

1. Контекст організації: організації повинні розуміти свій контекст, в якому вони функціонують, визначати обсяг і склад ризиків, які впливають на їх здатність досягти мети.
2. Лідерство та участь: важливість лідерства у встановленні та підтримці культури управління ризиками.
3. Інтеграція в управління організацією: управління ризиками повинно бути інтегровано в усі аспекти управління організацією та прийняття рішень.
4. Комунікація та консультування: важливість ефективної комунікації та консультування на всіх рівнях організації.
5. Колишні та внутрішні фактори: розгляд зовнішніх та внутрішніх факторів, які можуть впливати на досягнення мети організації.
6. Розпізнавання ризиків та можливостей: систематичне визначення та аналіз ризиків та можливостей.

7. Оцінка ризиків: визначення й оцінка ризиків, що стосуються досягнення мети організації.

8. Управління ризиками: розробка стратегій для управління ризиками, вибір опцій та реалізація дій.

9. Моніторинг та перегляд: систематичний моніторинг та перегляд ефективності управління ризиками.

Стандарт ISO 31000 надає систему, яка може бути впроваджена різними організаціями для вдосконалення управління ризиками, забезпечуючи при цьому гнучкість для адаптації до конкретних умов та потреб кожної організації. Цей стандарт може бути використаний як інструмент для покращення планування та прийняття більш ефективних рішень шляхом систематичного врахування ризиків.

Отже, в результаті аналізу управління ризиками у фермерських господарствах ризик визначено як потенційну загрозу втрати ресурсів, недоотримання доходу та появи додаткових витрат. В своїй основі дослідження спирається на розуміння терміну «управління ризиком» за А. О. Старостіною [11, с.10] як управління організацією в цілому або окремими її підрозділами з урахуванням факторів ризику на основі особливої процедури їх виявлення й оцінки, а також вибору й використання методів нейтралізації наслідків цих 2. Лідерство та участь: важливість лідерства у встановленні та підтримці культури управління ризиками. 3. Інтеграція в управління організацією: управління ризиками повинно бути інтегровано в усі аспекти управління організацією та прийняття рішень. 4. Комунікація та консультування: важливість ефективної комунікації та консультування на всіх рівнях організації. 5. Колишні та внутрішні фактори: розгляд зовнішніх та внутрішніх факторів, які можуть впливати на досягнення мети організації. 6. Розпізнавання ризиків та можливостей: систематичне визначення та аналіз ризиків та можливостей. 7. Оцінка ризиків: визначення й оцінка ризиків, що стосуються досягнення мети організації. 8. Управління ризиками: розробка стратегій для управління ризиками, вибір опцій та реалізація дій. 9.

Моніторинг та перегляд: систематичний моніторинг та перегляд ефективності управління ризиками.

Стандарт ISO 31000 надає систему, яка може бути впроваджена різними організаціями для вдосконалення управління ризиками, забезпечуючи при цьому гнучкість для адаптації до конкретних умов та потреб кожної організації. Цей стандарт може бути використаний як інструмент для покращення планування та прийняття більш ефективних рішень шляхом систематичного врахування ризиків.

Отже, в результаті аналізу управління ризиками у фермерських господарствах ризик визначено як потенційну загрозу втрати ресурсів, недоотримання доходу та появи додаткових витрат. В своїй основі дослідження спирається на розуміння терміну «управління ризиком» за А. О. Старостіною [11, с. 10] як управління організацією в цілому або окремими її підрозділами з урахуванням факторів ризику на основі особливої процедури їх виявлення й оцінки, а також вибору й використання методів нейтралізації наслідків цих подій, обміну інформацією про ризики і контролю результатів застосування цих методів. Таке визначення «управління ризиком», з огляду на особливості фермерської діяльності, було вдосконалено і у подальшому аналізі розглядається як розроблений комплекс дій, методів та заходів з метою уникнення, мінімізації та контролю можливих негативних та ризикованих подій, які можуть виникнути в діяльності фермерських господарств.

У якості моделі механізму реалізації управління ризиком, прийнято запропоновану С. Ф. Смерічевським [8, с.71]: вона відрізняється чіткою системою та стійкими функціональними зв'язками, спрямованими на забезпечення ефективного управління ризиками у фермерських господарствах та підвищення їх конкурентоспроможності в умовах невизначеності.

Ситуації невизначеності завжди існують на фермерських господарствах, деякі з них можна передбачити, а інші є випадковими і їх складно передбачити.

Фермерська діяльність часто вважається найризикованішим видом бізнесу через велику кількість специфічних та складно передбачуваних ризиків, такі як погодні умови, шкідники та хвороби, ринкові ризики та ін.

Закон України «Про фермерське господарство» надає таке визначення фермерському господарству: «фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти сільськогосподарську продукцію, здійснювати її переробку та реалізацію з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм у власність та/або користування, включаючи оренду, для ведення фермерського господарства, товарного сільськогосподарського виробництва, особистого селянського господарства, відповідно до Закону» [9].

У наукових працях багатьох вчених існує значна різноманітність способів класифікації видів ризиків у фермерстві. Найпоширеніші джерела ризику на фермерських господарствах були поділені на п'ять основних областей: виробничий, маркетинговий, фінансовий, інституціональний та людський ризики [12]. Ця класифікація була визначена для того, щоб надати повний огляд всіх можливих видів ризиків, з якими фермери можуть стикатися у своїй діяльності.

Перший вид ризику пов'язаний з ризиками виробництва, коли виробляють менше, ніж очікувалося, якісно або кількісно. Другий вид - це цінові або ринкові ризики. Людські (персональні) ризики включають в себе загрози життю та здоров'ю людей, такі як особисті захворювання, аварії та випадки смерті. Четвертий вид ризику - це інституційні ризики, які виникають внаслідок раптових змін в нормах і правилах, що регулюють життя людей. У сучасному сільському господарстві всі зазначені види ризиків стали дуже актуальними.

Розглядаючи види ризиків, можна враховувати характеристики, запропоновані Девідом Каханом [12, с.6,7].

Виробничий та технічний ризик:

а) Вплив на врожайність визначається біологічними процесами, які піддаються впливу погодних умов, шкідників та хвороб. Небагато опадів, посухи, град або сильні дощі можуть призвести до низького рівня врожайності або пошкодити врожай. Шкідники або хвороби також можуть призвести до великих втрат врожаю сільськогосподарських культур.

б) Щодо обладнання, на багатьох українських фермерських господарствах використовується застаріла та зношена агротехніка та обладнання, яке потребує заміни або працює неефективно. Великі фінансові вкладення необхідні для придбання нового обладнання. Зношене обладнання також може зламатися під час виробництва, що призводить до неможливості збирання врожаю або обробки насіння. Фермер повинен приймати рішення щодо вибору техніки, покупки або оренди обладнання, враховуючи ризики пов'язані з використанням нових технологій і їхнім впливом на врожай та витрати.

Маркетинговий ризик:

а) Цей вид ризику виникає внаслідок невизначеності щодо попиту на сільськогосподарську продукцію та цінових коливань на ринку. Фермери мають приймати важливі рішення стосовно того, які культури вирощувати, коли і як їх продавати, і як впливати на ціни на продукцію, враховуючи ризики коливання цін та попиту.

б) Ринковий ризик також включає небезпеку конкуренції, змін в торговельних зв'язках та торговельних обмежень, що можуть вплинути на доступ до ринків збуту сільськогосподарської продукції.

Фінансовий ризик:

а) Фермери мають справу з фінансовими ризиками при взятті кредитів або позик, виникненні заборгованості, зміні валютних курсів та фінансових інструментів [50]. Такі ризики можуть вплинути на фінансову стійкість фермерського господарства та його можливість виконувати фінансові зобов'язання.

б) Зміни в процентах за кредитами, вартості капіталу та інші фінансові фактори можуть також вплинути на здатність фермерського господарства до вкладення коштів у нові технології та обладнання [37].

Інституціональний ризик:

а) Цей вид ризику пов'язаний зі змінами в законодавстві, правилах та регулюваннях, які стосуються фермерських господарств. Зміни в правовому середовищі можуть вплинути на доступ до землі, водних ресурсів, фінансових інструментів та інших аспектів фермерської діяльності.

б) Ризик змін в законодавстві також включає в себе корупцію, невідповідність та недоліки у процесах, структурах та політиці, пов'язаних із сільським господарством та прозорість в сільському господарстві, що впливає на ефективність та стійкість фермерських господарств.

Людський ризик:

а) Людські ризики пов'язані зі здоров'ям, навчанням, навичками та досвідом працівників на фермерських господарствах. Наприклад, хвороби серед працівників, відсутність кваліфікованого персоналу або проблеми з навчанням можуть вплинути на продуктивність та ефективність роботи.

б) Зміни, що виникають в кадровому складі та культурному середовищі, що можуть вплинути на ефективність та командний дух на фермерському господарстві.

Особливе місце серед цих ризиків займають цінові. Цінові ризики включають в себе коливання цін на сировину та готову продукцію, а також вартість виробництва. Ось кілька аспектів, які роблять цінові ризики особливо важливими для фермерських господарств:

1. Невизначеність ринкових умов: фермерські господарства часто мають обмежений контроль над ринковими умовами. Зміни в попиті, пропозиції, торговельних угодах та інших факторах призводять до різких змін у цінах на сільськогосподарську продукцію.

2. Глобальна конкуренція: взаємодія фермерських господарств з глобальними ринками підвищує рівень конкуренції. Зниження цін через конкуренцію впливає на доходи господарств.

3. Сезонні та погодні впливи: сільськогосподарська продукція часто піддається впливу погодних умов і сезонності. Непередбачуваність погоди може викликати зміни в виробництві та цінах на ринку.

4. Вартість виробництва: збільшення витрат на енергію, добрива, техніку та інші ресурси може впливати на загальні витрати на виробництво, що впливає на прибутковість господарства.

5. Залежність від експорту та імпорту: фермерські господарства, які експортують або імпортують свою продукцію, залежать від змін на світових ринках. Тарифи, мита та торговельні угоди можуть впливати на ціни на продукцію.

Так, наприклад, з початку осені 2022 року польські фермери організовують протести, вимагаючи від уряду надання пільгових кредитів, посилення контролю на кордоні з Україною та фінансових компенсацій [43]. За інформацією Forbes Ukraine за рік після початку війни Україна експортувала 10–15% свого зерна через сухопутний кордон із Польщею. У результаті ціни на внутрішньому ринку впали, вважають польські аграрії. У березні минулого року ціна на польську пшеницю наближалася до 2000 злотих (\$460), зараз тонна коштує близько 940 злотих (\$216). Кукурудза впала в ціні з 1200 злотих (\$275, ціна на початок лютого), до 990 злотих за тонну (\$227, ціна на кінець березня) [10].

Деякі сільськогосподарські виробники вже зіткнулися з суттєвими труднощами внаслідок цього: несприятлива зміна логістики, необхідність знаходження нових покупців, погіршення маржі та інші проблеми [44].

Також ризик зберігання продукції є суттєвим аспектом для фермерських господарств, оскільки правильне зберігання впливає на якість продукції, її придатність для реалізації, а також на загальну прибутковість господарства. Ризик зберігання продукції може варіюватися в залежності від типу культури,

її особливостей та вимог до умов зберігання. Наприклад, зернові та зернобобові культури вразливі до конденсації, грибків та шкідників; овочеві та фруктові культури мають високу чутливість до температури та вологості; картопля швидко псується через гниль, зміни у температурі, а також схильна до хвороб та шкідників.

Враховуючи різноманітність зазначених ризиків, а також інших можливих, підприємства повинні знаходити способи боротьби з ними, вміти ефективно управляти та захищати себе від поспішних рішень. Оскільки управління ризиками є важливою складовою безпеки будь-якого підприємства, то підприємства, які намагаються впоратися з ризиками, мають дотримуватися такого підходу [15]:

1. Визначення потенційних джерел ризику.
2. Встановлення можливих наслідків ризиків.
3. Прийняття рішення стосовно доступних альтернативних стратегій управління ризиками.
4. Оцінювання можливих наслідків реалізації кожної з альтернативних стратегій.
5. Встановлення компромісу між вартістю ризику та очікуваними доходами.

Науковці представили схему з послідовністю кроків, які фермерські господарства мають дотримуватися при управлінні ризиками (див. рис. 1.2.).

Підходи фермерів до прийняття та оцінювання ризику можуть суттєво відрізнятися, оскільки вони приймають рішення на основі власних переконань та ресурсів, які у них є. Деякі готові взяти більший ризик, ніж інші. Найчастіше рішення фермерів щодо ризику базується на їхніх особистих почуттях, а не лише на наданій інформації, призначеній для допомоги їм у прийнятті більш раціональних рішень.

Отже, виходячи з вищевказаного, можна визначити, що для сільськогосподарських підприємств загальновизнаною проблемою є наявність

різних видів ризиків, таких як виробничі, цінові, людські, природні та інституційні. Особливу увагу з цих ризиків займають цінові.



Рис. 1.2. Схема послідовності дій фермерського господарства при управлінні ризиками

Джерело: розроблено автором на основі [12, с. 15]

Ці ризики включають в себе коливання цін на сировину та готову продукцію, а також вартість виробництва. Ризик зберігання продукції впливає на якість продукції, її придатність для реалізації, а також на загальну прибутковість господарства. Однак, можна уникнути або пом'якшити цей негативний вплив завдяки впровадженню системи управління ризиками, орієнтованої на конкретні види ризиків (ризик-менеджмент). Існує багато підходів до управління ризиками, пов'язаними зі сільським господарством, і часто доцільно використовувати кілька методів в межах загальної системи управління ризиками.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФЕРМЕРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

2.1. Аналіз ризиків пов'язаних із змінами цінових факторів у фермерському господарстві «Владан»

У зв'язку з веденням війни та блокуванням пунктів пропуску для транспорту з сільськогосподарською продукцією на кордоні з Польщею, сучасні умови для фермерських господарств стали не вигідними. Після вторгнення Росії сільське господарство України зіткнулося з двома основними проблемами - доступом до пільгового фінансування, та низькою рентабельністю виробництва зернових і олійних культур через експортні обмеження [38]. Аналізуючи стан розвитку сільськогосподарської галузі в Україні, можна зазначити, що на даний момент фермерські господарства працюють в умовах, що не сприяють здійсненню та розвитку їхньої господарської діяльності.

Фінансові результати фермерських господарств піддані впливу значної кількості цінових факторів, які часто піддаються змінам, що створює ризик непередбачуваних збитків [30].

Для отримання уявлення про те, як зміни цінових факторів можуть впливати на фінансові результати фермерського господарства, був проведений аналіз чутливості. Для конкретного прикладу взято одне з найбільших фермерських господарств у місті Миколаєві - ФГ «Владам». Це господарство спеціалізується на вирощуванні, сортовипробуваннях насіння овочевих культур, а також реалізації та зберіганні овочів протягом усього року [18,19].

Проведемо аналіз вирощування овочевих культур, оскільки цей сегмент сільськогосподарства є високорозвиненим в Україні [29]. Зазначимо, що підприємства зобов'язані подавати свої фінансові та аудиторські звіти у термін до трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану або стану війни, за весь період, коли вони були зобов'язані, але не подавали звітності чи не виконували обов'язку представити відповідні документи. Аналогічні умови

застосовуються і до публікації фінансової звітності, разом із звітом аудитора, звітом про управління та звітом про платежі на користь держави [33]. Тому дані для аналізу на підприємстві ФГ «Владам» взяті за 2021 рік.

Завдяки високому врожаю овочів, країна повністю самостійно забезпечена цими продуктами. У 2021 році площі, використовувані під вирощування овочів, становили 459,7 тисяч гектарів. Зокрема, під буряками кормовими - 175,8 тисяч гектарів, під кукурудзою кормовою - 214,2 тисяч гектарів. Обсяг збору картоплі в 2021 році становив 213563,2 тис. ц. Важливо відзначити, що 98% цього обсягу (208616,9 тис.ц.) картоплі вирощуються в господарствах населення [25].

Наприклад, фермерське господарство «Владам» планує наступного року продовжити вирощування картоплі і трошки розширити посівні площі під дану культуру. З цією метою прийнято рішення про здійснення інвестицій у розмірі 1 239,4 тис. гривень. Наша задача є розрахувати прибутковість даного проекту та дослідити показник чутливості до змін цінкових факторів, тобто визначити, які зміни є особливо ризиковими, та розробити заходи для зниження таких ризиків. Проведемо аналіз чутливості на основі даних про вирощування картоплі у 2021 році (табл. 2.1).

Кількість продукції вирощеної за рік (N), у центнерах – 9768 ц. (976800 кг) Валовий прибуток (ВП) розраховується за формулою:

$$\text{ВП} = \text{ЦІ} \times N - \text{СІ} \times N, \quad (3.1.)$$

де ЦІ – ціна одиниці продукції,

СІ – собівартість одиниці продукції.

Відповідно валовий прибуток фермерського господарства дорівнюватиме:

$$\text{ВП} = 5 \cdot 976,8 - 3970,9 = 4884 - 3970,9 = 913,1 \text{ (тис. грн)}$$

Для того щоб визначити чистий прибуток (ЧП), необхідно від ВП відрахувати податок на прибуток, який сплачує компанія, однак фермерське господарство не сплачує податок на прибуток, бо знаходиться на спрощеній

системі оподаткування, тому віднімаємо інші витрати (на збут та збитки від втраченого врожаю):

$$\text{Тобто ЧП} = 913,1 - 249 - 133,8 = 530,3 \text{ (тис. грн)}$$

Таблиця 2.1.

Дані щодо вирощування картоплі для розрахунку чистого прибутку ФГ «Владам»

Показник	Кількість
Посівна площа, га	30
Обсяг виробництва, ц	9768
Собівартість повна, тис. грн.:	3970,9
- Амортизація	290,2
- Сировина (насіння)	877,6
- Мінеральні добрива	290,1
- Паливо-мастильні матеріали	274,0
- Інші матеріальні витрати	1011,3
- Оплата праці	866,2
- Соціальні виплати	190,8
- Інші загальновиробничі витрати	170,7
Ціна за кг, грн	5
Валовий прибуток, тис. грн	913,1
Інші витрати (втрачено врожаю), тис. грн	249,0
Витрати на збут, тис. грн	133,8
Чистий фінансовий результат, тис. грн	530,3

Джерело: складено автором на основі фр.№50 (додаток 1, 2.).

Розрахуємо чистий приведений прибуток (NPV) (табл. 2.2) для цього умовно візьмемо, що вкладання інвестицій здійснюється у 0-й (базовий) рік і вони дорівнюють вкладеним основним засобам фермерського господарства, а чистий прибуток це грошовий щорічний потік.

Розрахунок NPV (табл.2.2.) здійснювався наступним чином:

1. Дано, що інвестиції складають 1 239, 4 тис. грн., грошові потоки кожного року – 530, 3 тис. грн.

2. Ставка дисконту складає 11%. Ця ставка дисконтування відбиває граничну норму вартості капіталу інвестора. Визначаємо дисконтований множник для першого року: $1/(1+0,11) = 0,901$, для другого: $0,901/(1+0,11) = 0,812$ і відповідно так для наступних років.

3. Дисконтовані грошові потоки розраховуються шляхом множення дисконтованого множника на грошові потоки, для першого року складає – $530,3 \cdot 0,901 = 477,8$ тис. грн і відповідно так для наступних років.

Таблиця 2.2.

Розрахунок чистої теперішньої вартості (NPV), тис. грн

Показник	Роки					
	0-й рік	1 рік	2 рік	3 рік	4 рік	5 рік
Інвестиції	1 239,4					
Грошові потоки	530,3	530,3	530,3	530,3	530,3	530,3
Дисконтований множник (11%)	1,000	0,901	0,812	0,731	0,659	0,593
Дисконтовані інвестиції	1 239,4					
Дисконтовані грошові потоки		477,8	430,6	387,65	349,47	314,47
Наростаючий підсумок	-1239,4	-761,6	-331	56,6	406,07	720,54
Чиста теперішня вартість	720,54					

Джерело: складено автором на основі фр.№50 (додаток 1, 2).

4. Наростаючий підсумок визначається сумою дисконтованого грошового потоку та наростаючого підсумку попереднього періоду, для першого року він дорівнює: $-1239,4 + 477,8 = -761,6$ тис. грн, для другого: $-761,6 + 430,6 = -331$ тис. грн і відповідно так для наступних років.

5. Наростаючий підсумок останнього періоду (у нашому випадку 5го року) 720,54 тис. грн і є чистою теперішньою вартістю.

Ухвалення управлінського рішення щодо придатності та ефективності господарської діяльності базується на показнику NPV. Розрахунок показав, що чиста теперішня вартість перевищує одиницю. Згідно з проведеними розрахунками (NPV становить 720,54 тис. грн, сума в 56,6 тис. грн на третій рік – це теперішня вартість надходжень від реалізації проекту, яка перевищує

початкові інвестиції), у поточних умовах та на даному етапі інвестування та продовження вирощування картоплі є раціональним.

Отже, розрахований показник NPV свідчить про прибутковість проекту, який повернеться і окупиться на третій рік при умові сталості грошових потоків у розмірі 530,3 тис. грн. Далі проаналізуємо фактори, які можуть негативно вплинути на значення NPV та визначимо їхній ризик.

Для проведення аналізу чутливості вибрано кілька факторів за наявності статистичних даних (ціна сировини, ціна готової продукції, витрати на збут, витрати на оплату праці), які впливають на значення NPV, і встановлюється відсоткова зміна цих факторів (див. табл. 2.3.). Таким чином, визначаються та ранжуються коефіцієнти чутливості NPV до кожного фактору. Чим вище значення коефіцієнта чутливості, тим більш важливим є даний фактор, оскільки він несе високий ризик, і його зміни потрібно уважно враховувати.

Наприклад, припустимо, що ціна сировини (насіння) збільшиться на 5% - від 877,6 тис. грн до 921,5 тис. грн. Відповідно зростає собівартість одиниці продукції і становитиме 4014,8 тис. грн. Внаслідок цього валовий та чистий прибутки зменшаться до 486,4 тис. грн. Нове значення NPV, розраховане за методикою, становить 558,3 тис. грн, що є зменшенням на 23% від попереднього NPV, яке складало 720,54 тис. грн.

Іншим фактором є зниження ціни готової продукції на 15%, з 5 грн/кг до 4,25 грн/кг, при збереженні витрат на сировину на попередньому рівні. Така зміна призводить до зменшення чистого прибутку до -202,3 грн. Нове значення NPV стає -1987,08 тис. грн, зменшившись на 3,76.

Таким чином, розраховано NPV для обох обраних факторів, визначивши відсоток зміни NPV відносно базисного значення за формулою:

$$\% \text{ зміни } NPV = \left(\frac{NPV_{\text{нов.}}}{NPV_{\text{баз.}}} \right) - 1 \quad (2.2.)$$

де $PV_{\text{нов.}}$ - нове значення NPV, грн.,

$PV_{\text{баз.}}$ - базисне значення NPV, грн.

Коефіцієнт чутливості NPV по фактору – це відношення % зміни NPV до % зміни фактора. Рейтинг факторів виставляється з максимального значення коефіцієнт чутливості до мінімального.

Таблиця 2.3.

Визначення рейтингу факторів проекту розширення посівних площ картоплі, що перевіряються на ризик

Фактори	Кількісна зміна фактору	% зміни фактору	Нове значення NPV, тис. грн.	Зміна NPV	Коефіцієнт чутливості NPV по фактору	Рейтинг факторів процесу
Ціна сировини, тис. грн	921,5	5	558,3	-0,23	-4,6	2
Ціна готової продукції, грн/кг	4,25	-15	-1987,08	- 3,76	25,07	1
Витрати на збут, тис. грн	147,8	10,5	668,6	-0,07	-0,67	4
Витрати на оплату праці, тис. грн	805,6	-7	944,6	0,31	-4,43	3

Джерело: розраховано і складено автором на основі даних табл. 2.1 та табл. 2.2

Найвища чутливість притаманна ціні готової продукції (коефіцієнт чутливості складає 25,07%). Цей високий коефіцієнт чутливості вказує на те, що зміни в цьому факторі суттєво впливатимуть на результат діяльності, наприклад на оцінку інвестицій, при вирощуванні картоплі на ФГ «Владам». Ціна готової продукції є ключовим джерелом значного ризику. Ціна сировини має коефіцієнт чутливості 4,6, а витрати на оплату праці – 4,43. Ці фактори також будуть впливати, але не такою мірою, на результат діяльності при вирощуванні картоплі на ФГ «Владам».

Після визначення чутливості також важливо прогнозувати зміни кожного фактора (табл. 2.4), адже це впливає на прибутковість підприємства та дає змогу краще розуміти можливі ризики. Це дасть змогу розробити систему заходів для попередження та контролю ризиків, таких як фінансові

втрати або банкрутство, які можуть виникнути внаслідок непередбачуваних і неконтрольованих змін цих факторів.

Таблиця 2.4.

Матриця чутливості та прогнозованості

Прогнозованість	Чутливість		
	Висока	Середня	Низька
Низька			
Середня		Ціна сировини	Витрати на збут
Висока	Ціна готової продукції	Витрати на оплату праці	

Джерело: складено автором на основі даних табл. 2.3.

Отже, визначено, що обрані фактори мають високий та середній рівні прогнозованості, дозволяючи фермерському господарству приймати управлінські рішення для попередження та контролю ризиків. Прослідковано, що чим більше результати фактору залежать від внутрішньої діяльності господарства, тим більша ймовірність його прогнозу. І навпаки, якщо результати залежать від зовнішніх причин (закони, політична та економічна ситуація в країні) та діяльності зовнішніх суб'єктів (державних органів, інших підприємств, конкурентів), тим нижчою є прогнозованість, тим більше загроза появи непередбачуваних ризиків.

Для завершення аналізу чутливості складено пункти з розробленими заходами на основі матриці чутливості та прогнозованості. Для обраних у нашому випадку факторів слід прийняти наступні рішення:

1. Через високу чутливість за ціною готової продукції необхідно постійно стежити і спрямовувати сили на збереження ціни на заданому рівні.
2. Ціна сировини та витрати на оплату праці мають середню чутливість, тому рекомендується здійснювати дослідження щодо їх коливання.
3. Через низьку чутливість на фактор впливу витрати на збут краще приділяти їм менше уваги.

Отже, проведений аналіз змін цінових факторів дозволив виявити прибуткові перспективи розширення вирощування картоплі на ФГ «Владам», а також визначити ключові чинники, які необхідно враховувати для успішного

управління ризиками та фінансовими результатами. Серед них: ціна сировини, ціна готової продукції, витрати на збут та ін.

2.2. Кількісна оцінка рівня розвитку на фермерському господарстві «Владан»

Після проведеного аналізу чутливості виділено кілька цінових факторів, при негативних змінах яких фермерське господарство, займаючись вирощуванням картоплі, може стикнутися із можливими збитками. Для того, щоб оцінити чи слід вирощувати картоплю у майбутні періоди та зробити певні прогнози проведемо кількісний аналіз статистичним методом [15].

Статистичний метод оцінки ризику ґрунтується на теорії ймовірності розподілу випадкових величин. Це положення значить, що при наявності достатньої кількості інформації про виникнення певних видів ризику в минулому для конкретних видів підприємницької діяльності, будь-який суб'єкт

господарювання може оцінити імовірність виникнення їх в майбутньому. Згідно з цим принципом, імовірність ризику буде визначатися як ступінь його ймовірності [20].

Як зазначено у розділі 1 магістерської роботи, одним із значущих ризиків у діяльності фермерських господарств є втрата виробленої продукції, або врожаю, під час його зберігання. Адже фермерське господарство може отримати гарний врожай, однак одержану продукцію складно швидко реалізувати, тому виникає необхідність забезпечення відповідних умов зберігання отриманого врожаю, з ціллю реалізувати повний обсяг отриманої продукції та за вищою ціною (за рахунок продажу «не в сезон»). Відсутність складських умов може призвести до значної втрати врожаю та доходу.

Навіть при наявності складів існує ризик втрати врожаю, тому проведено розрахунок ризику втрати готової продукції за статистичними

показниками для картоплі і овочевих культур. На основі цього аналізу здійснено прогноз втрат готової продукції з відповідною ймовірністю.

На прикладі ФГ «Владам» проведено кількісний аналіз ступеня ризику втрати готової продукції під час зберігання. Для отримання належної оцінки результатів було проведено аналіз порівняння рівня ризику при вирощуванні картоплі та овочевих культур. Отримані дані дозволять зробити висновок щодо ризикованості вирощування картоплі порівняно з овочевими культурами.

Спочатку визначимо ймовірність (P_i) настання ситуації втрати врожаю при зберіганні. Для цього оцінимо частоту, з якою відбувались втрати врожаю. У 2021 р. при вирощуванні 7 культур втрата продукції при зберіганні відбулася у 2 випадках. Отримаємо такі результати:

$$P_i = 2/7 = 0,3$$

Тобто приблизно у 30% культур спостерігається втрата продукції при зберіганні і за такої ймовірності цей ризик вважається високим.

Таблиця 2.5.

Обсяг продукції, що надійшла та обсяг продукції втраченої при зберіганні на ФГ «Владам»

Культури	Обсяг продукції, що надійшла протягом року, ц	Обсяг продукції втраченої при зберіганні, ц
Пшениця	995	-
Ячмінь	484	-
Зернобобові сушені культури	5542	-95
Боби сої	447	-
Картопля	9768	-498
Овочеві культури	58370	-5130
Виноград	274	-
Сума	75880	-5723

Джерело: складено автором на основі фр.№50 (Додаток 2).

З таблиці 2.5 випливає, що втрати при зберіганні картоплі та овочевих культур найбільші. Для подальшого аналізу ризику були вибрані дані

культури, і для цієї мети було розраховано математичне сподівання, дисперсію, середньоквадратичне відхилення та коефіцієнт варіації (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

Виробництво та втрата продукції при зберіганні на ФГ «Владам» за 2019-2021 рр.

Рік	Виробництво картоплі, ц	Виробництво овочів, ц	Втрата при зберіганні картоплі, ц	Втрата при зберіганні овочів, ц
2019	8672	53240	445	5031
2020	10952	54430	521	5235
2021	10126	54600	498	5130
Математичне сподівання	9916,67	54090,00	488	5132
Дисперсія	888310,22	366066,67	1012,67	6938,00
Середньоквадратичне відхилення	942,50	605,03	31,82	83,29
Коефіцієнт варіації	0,10	0,01	0,07	0,02

Джерело: складено автором на основі фр.№50 (додаток 2)

З наданих даних у таблиці 2.6. можна зрозуміти, що виробництво різноманітних овочів на фермерському господарстві «Владам» є пріоритетним, тому значення сильно відрізняються між собою. Спершу розглянемо відношення вирощеної продукції до втраченої за середнім значенням. Для картоплі це складає: $9916,67/488 = 20$ ц, а для овочів відповідно - 10 ц. Значення свідчать, що на кожні 20 ц збереженої картоплі припадає 1 ц втраченої, тоді як для овочів це відношення складає 10 ц збереженої продукції до 1 ц втраченої. Це дозволяє зробити висновок, що картопля зберігається ефективніше, і, отже, ризик втрати під час зберігання її нижчий порівняно з іншими овочами.

Значення дисперсії та середньоквадратичного відхилення служать додатковим свідченням про рівень ризику, притаманний втратам при зберіганні. Загальний принцип такий: чим вищі ці показники, тим більший ризик. Значення дисперсії втрат при зберіганні картоплі складає 1013 центнерів порівняно із 6938 центнерами дисперсії втрат при зберіганні овочів. Це дозволяє зробити висновок, що картопля, ймовірно, зберігається ефективніше. Однак важливо враховувати, що це не означає, що вирощування

картоплі призводить до вищого рівня врожайності та доходності порівняно із вирощуванням овочів.

Розглядаючи дані щодо виробництва картоплі та овочів на фермерському господарстві, можна побачити протилежну ситуацію, оскільки дисперсія та середньоквадратичне відхилення при виробництві овочів складає 366 067 центнерів у порівнянні з дисперсією 888310 центнерів при виробництві картоплі.

Середньоквадратичне відхилення відповідно складає 943 та 605. З цього можна зробити висновок, що загалом вирощування овочевих культур є менш ризиковим, ніж вирощування картоплі. Також це підтверджують отримані коефіцієнти варіації, які у двох розглянутих ситуаціях (виробництво та втрата продукції при зберіганні) мають однакову тенденцію. У випадках з картоплею вони вищі (10% та 7%), ніж з овочевими культурами (1% та 2%).

Головні висновки з отриманих результатів можна сформулювати наступним чином:

- фермерське господарство «Владам» зосереджує свою увагу на пріоритетному вирощуванні овочевих культур;
- втрати картоплі при зберіганні менші, ніж втрати овочів, що свідчить про нижчий ризик втрати продукції при зберіганні картоплі;
- вирощування овочевих культур має менший ризик порівняно з вирощуванням картоплі.

Таким чином, виявлено, що фермерське господарство прийняло правильне рішення, надаючи перевагу вирощуванню овочевих культур на більшості посівних площ, навіть при наявності найвищих обсягів втрат продукції при зберіганні (табл. 2.5.).

Для розроблення прогнозів на основі отриманих даних використовується метод Гауса, при цьому будується графік нормального розподілу. Методика розрахунку даних для побудови графіку наведена в розділі 1. На основі інформації з таблиці 2.6. створюється нова таблиця даних

(табл. 2.7) для побудови графіків. Для розрахунку $F(x)$ використовується формула 2.7, де значення x – це сума математичного сподівання

$$M(x) \pm \sigma, \pm 2\sigma, \pm 3\sigma.$$

Таблиця 2.7.

Вихідні дані для побудови графіків нормального розподілу

Втрати при зберіганні картоплі		Втрати при зберіганні овочевих культур	
X	F(x)	X	P(x)
392,53	0,0001	4882,12	0,0001
424,36	0,0017	4965,41	0,0006
456,18	0,0076	5048,71	0,0029
488,00	0,0125	5132,00	0,0048
519,82	0,0076	5215,29	0,0029
551,64	0,0017	5298,59	0,0006
583,47	0,0001	5381,88	0,0001

Джерело: розраховано та складено автором на основі табл. 2.6.

З отриманих даних будуюмо графіки по картоплі та овочевим культурам (рис. 2.1., рис. 2.2.). Особливістю нормального розподілу є те, що від 0 в межах від $-\sigma$ до $+\sigma$ розміщується 68,3 % від числа всіх членів сукупності, в межах -2σ до $+2\sigma$ – 95,4%, а в межах від -3σ до $+3\sigma$ – 99,7 % всіх членів сукупності. За результатами даних графіків можна зробити прогнози.

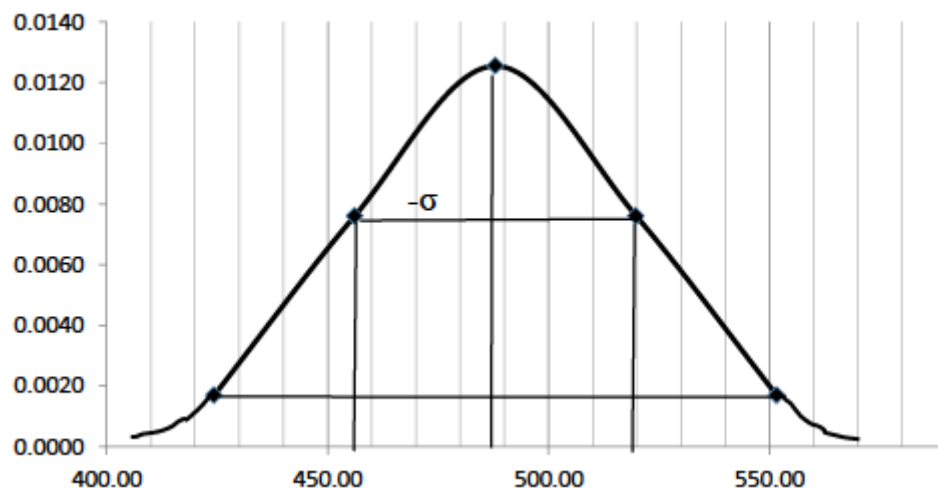


Рис. 2.1. Нормальний розподіл втрати картоплі під час зберігання

Джерело: розроблено автором на основі табл. 2.7.

Отже, втрати картоплі при зберіганні з ймовірністю 68,3% будуть знаходитися у діапазоні від 456 до 520 центнерів, а інші овочеві культури в

цьому ж діапазоні складатимуть від 5049 до 5215 центнерів. З ймовірністю 99,7% втрати картоплі складатимуть – від 393 до 584 центнерів, овочів – від 4882 до 5382 центнерів. Ймовірність 0,03% вказує на те, що існує можливість втрат продукції під час зберігання, які перевищують границі, визначені розрахунками, і на практиці такі сценарії можуть виникнути.

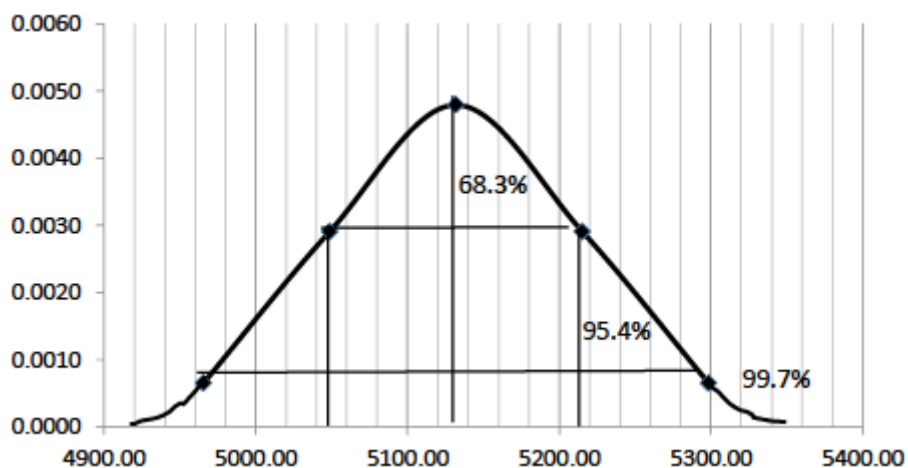


Рис. 2.2. Нормальний розподіл втрати овочів під час зберігання

Джерело: розроблено автором на основі табл. 2.7.

Важливо відзначити, що дана крива Гауса відображає нормальний розподіл ризику втрати продукції під час зберігання, а отже, маючи більш точні дані та більшу кількість спостережень, реальна ситуація може відрізнятись від отриманих даних. Такі методи потребують додаткового вдосконалення. Проте, здійснивши розрахунки на основі їх використання, фермерське господарство може мати уявлення та здійснити прогноз ситуації, що дозволяє розробити та прийняти правильні управлінські рішення для зменшення впливу можливих ризиків.

Отже, згідно з результатами статистичного аналізу, ймовірність втрати вирощеної продукції, такої як картопля та інші овочеві культури, складає 30%, що вказує на високий рівень цього ризику. Розраховані значення дисперсії, середньоквадратичного відхилення та коефіцієнта варіації свідчать, що картопля виявляється більш стійкою до втрат при зберіганні, порівняно з іншими овочевими культурами. Тобто, ризик втрати картоплі при зберіганні

менший, ніж у випадку інших овочевих культур. Однак, узагальнений аналіз усього циклу вирощування та реалізації продукції рослинництва свідчить про те, що вирощування овочевих культур є менш ризикованою та більш стабільною галуззю порівняно з вирощуванням картоплі, можливо, завдяки специфіці кліматичних умов. Таким чином, фермерське господарство акцентує свою увагу на вирощуванні різних овочевих культур.

2.3. Аналіз фінансової стійкості та цінових ризиків у сільському господарстві на прикладі п'яти фермерських господарств

Дослідивши особливості функціонування фермерського господарства «Владам» та застосування методу чутливості та методу Гауса при аналізі зміни цінових факторів, розширимо наше дослідження на чотири інші сільськогосподарські підприємства: «Еталон», «Хлібодар Агро», «Підкалюк» та «Журавель». У цьому розділі ми проведемо детальний аналіз цінових ризиків цих п'яти підприємств, порівнюючи їхні фінансові показники та урожайність окремої культури для всіх підприємств.

Для проведення аналізу представимо коротку характеристику кожного підприємства (табл. 2.8).

Вони розташовані в різних регіонах України, що свідчить про їх регіональний розподіл. Фермерське господарство «Еталон» має найбільшу площу землі серед цих підприємств - 1070 гектарів, що свідчить про його великий потенціал у сільському господарстві та можливість розвитку різноманітних культур. Фермерське господарство «Журавель» також володіє значною площею - 989 гектарів. Підприємство «Владам» має меншу площу землі, проте його розташування відіграє важливу роль у контексті логістики та доступності до ринків збуту.

Ми розглянемо різні аспекти цінових ризиків, зосереджуючись на фінансовій стійкості та результативності виробництва кожного сільськогосподарського підприємства. Для цього використаємо ряд ключових

показників, таких як приріст виручки, відношення чистого боргу до EBITDA, чистого прибутку до виручки, а також урожайність культур.

Таблиця 2.8.

Характеристика фермерських господарств

Підприємство	Адреса	Основний КВЕД	Площа землі, га
ФГ «Владам»	Україна, 57210, Миколаївська обл., Вітовський р-н, селище міського типу Воскресенське, вулиця Софіївська, будинок 25	01.13 Вирощування овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів	316 га
ФГ «Еталон»	Україна, 51812, Дніпропетровська обл., Петриківський р-н, село Іванівка, Вулиця Кірова, будинок 65 А	01.11 Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	1070 га
ФГ «Хлібодар Агро»	Україна, 39753, Полтавська обл., Кременчуцький р-н, село Кобелячок, Тупик Набережний, будинок 1	01.11 Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	410 га
ФГ «Підкалюк»	Україна, 22353, Вінницька обл., Вінницький р-н, село Микулинці, вул.Соборна, будинок 2 А	01.11 Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	383 га
ФГ «Журавель»	Україна, 38220, Полтавська обл., Кременчуцький р-н, село Гаївка, вул.Молодіжна, будинок 6	01.11 Вирощування зернових культур (крім рису), бобових культур і насіння олійних культур	989 га

Джерело: розроблено автором на основі [53]

Наш аналіз буде базуватися на вивченні фінансових звітів, виробничих показників та інших факторів, які впливають на ціновий ризик у контексті аграрного сектору. Для порівняння урожайності розглянемо вирощування озимої пшениці, адже кожне досліджуване підприємство вирощує дану

культуру. Дані представлені для кожного окремого підприємства за 2021 р. в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Порівняльний аналіз фінансових показників та урожайності для п'яти фермерських господарств за 2021 рік

Підприємство	Фінансові показники					Урожайність озимої пшениці	
	Виручка (тис. грн)	Відсоток при- росту виручки за рік, %	Чистий прибуток (тис. грн)	EBITDA (тис. грн)	Чистий борг (тис. грн)	Площа (га)	Урожай- ність (ц з 1га)
ФГ «Владам»	51574,5	20	8550,7	8591,1	6826,1	18,2	43,96
ФГ «Еталон»	35681,2	41,8	12639,6	12639,6	-2659,4	39,97	65,4
ФГ «Хлібодар Агро»	17440,3	96,8	7232,2	7232,2	3942,4	100	50,74
ФГ «Підкалюк»	19758,7	81,6	600,6	562,1	3163,7	76	82,76
ФГ «Журавель»	26251,1	18,8	2967,1	3682,6	6155,1	147	45,6

Джерело: розроблено автором на основі [53]

Ці підприємства відносяться до групи малих та мікропідприємств згідно з вказаними фінансовими показниками. Такий фінансовий показник як EBITDA розшифровується як прибуток до відрахування податків, відсотків і амортизації.

Дані таблиці показують, що для фермерського господарства «Владам» виручка склала 51574,5 тис. грн, з приростом у 20% порівняно з попереднім роком.

Чистий прибуток становив 8550,7 тис. грн, а EBITDA - 8591,1 тис. грн.

Фермерське підприємство «Еталон» у 2021 році мало виручку 35681,2 тис. грн з приростом у 41,8%. Для фермерських господарств «Хлібодар Агро»

та «Підклук» відбувся значний скачок, адже виручка склала 17440,3 тис. грн, з приростом у 96,8% для «Хлібодар Агро» та 19758,7 тис. грн з приростом у 81,6% для ФГ «Підкалюк». Для фермерського господарства «Журавель» виручка за 2021 р. становила 26251,1 тис. грн, з приростом у 18,8%.

Для того, щоб подивитися на рівень фінансової стійкості та здатності підприємства виплачувати свої зобов'язання треба порівняти показники чистий прибуток до виручки та чистий борг до EBITDA. Ці фінансові коефіцієнти використовуються для оцінки фінансового здоров'я та ліквідності компанії.

Чистий прибуток до виручки рахується за формулою:

$$\text{Чистий прибуток до виручки (\%)} = \left(\frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Виручка}} \right) \times 100$$

Вищий відсоток свідчить про те, що компанія ефективно управляє витратами та генерує великий чистий прибуток від виручки.

Чистий борг до EBITDA рахується за формулою:

$$\text{Чистий борг до EBITDA} = \frac{\text{Чистий борг}}{\text{EBITDA}}$$

Відношення чистого боргу до EBITDA використовується для оцінки платоспроможності компанії. Чим нижче значення, тим менше тиску на компанію щодо погашення боргових зобов'язань, що свідчить про її кращу фінансову стійкість.

За показником чистий прибуток до виручки перше місце займає фермерське господарство «Хлібодар Агро» – 41,47%. На другому місці фермерське господарство «Еталон» з показником 35,42%. Далі йдуть ФГ «Владам» та ФГ «Журавель» з показниками 16,58% і 11,3%. Останнє місце займає фермерське господарство «Підкалюк» з результатом 3,04%. Це свідчить, що в 2021 році підприємства «Хлібодар Агро» і «Еталон» мали ефективне господарювання та оптимальне використання ресурсів. Для підприємства «Владам» з показником в 16,58% характерно те, що частина виручки витрачається на витрати та інвестиції. Для підприємства «Журавель»

це показало те, що компанія здатна генерувати прибуток. Лише компанія «Підкалюк», що показала найнижчий показник, має високі витрати та низьку прибутковість.

Найвищий показник чистого боргу до EBITDA показало підприємство «Підкалюк» з результатом в 5,6. Це вказує на те, що компанія має велику кількість зобов'язань в порівнянні з здатністю генерувати прибуток. А високий рівень боргу створює фінансовий тиск на підприємство. Чистий борг до EBITDA для ФГ «Журавель» (1,7), ФГ «Владам» (0,8) та ФГ «Хлібодар Агро» (0,5) показує те, що підприємства можуть ефективно вирішувати свої фінансові зобов'язання та мають фінансову стабільність. Фермерське господарство «Еталон» має від'ємне значення -0,2, що вказує на те, що компанія має більше грошей та еквівалентів, ніж чистий борг.

В таблиці 2.9. також надана інформація щодо урожайності озимої пшениці для кожного підприємства. Висока урожайність буде свідчити про ефективність технологій вирощування та господарської діяльності. З таблиці бачимо, що попри високі витрати та низьку прибутковість, висока урожайність для озимої пшениці наявна у фермерського господарства «Підкалюк» (82,76 ц з 1 га). Тобто це підприємство володіє ефективною системою використання ресурсів, таких як добрива, вода, техніка, що сприяє високій урожайності, через це фермерське господарство «Підкалюк» має високі витрати. Підприємство «Еталон» має також високий рівень урожайності (65,4 ц з 1 га) для озимої пшениці і фінансові показники є високими. Це доводить те, що підприємство вміло керує своїми ресурсами і має ефективну систему керування цінovими ризиками. Підприємства «Хлібодар Агро», «Журавель» мають також високі показники урожайності, бо використовують передові технології обробітку ґрунту, поливу, захисту від хвороб і шкідників. Підприємство «Владам» має покращити свої технології у вирощуванні посівних культур.

Після початку війни в Україні ситуація докорінно змінилася і фермерські господарства зіткнулися ще з більшими ризиками. Зробимо

порівняльний аналіз фінансових показників та урожайності для цих підприємств за 2022 рік (табл. 2.10.).

Таблиця 2.10.

Порівняльний аналіз фінансових показників та врожайності для п'яти фермерських господарств за 2022 рік

Підприємство	Фінансові показники					Урожайність озимої пшениці	
	Виручка (тис. грн)	Відсоток при- росту виручки за рік, %	Чистий прибуток (тис. грн)	ЕВІТДА (тис. грн)	Чистий борг (тис. грн)	Площа (га)	Урожай- ність (ц з 1 га)
ФГ «Владам»	19265,9	-62,6	-7435,9	-5691,7	5665,3	12	23,5
ФГ «Еталон»	38328,8	7,4	6126,1	6126,1	1735,4	85	30,4
ФГ «Хлібодар Агро»	17173,4	-1,5	1471,4	3337,8	2973,7	180	35,1
ФГ «Підкалюк»	18737,1	-5,2	6379,5	6418,7	1656,6	72	81,53
ФГ «Журавель»	21936,4	-16,4	3085,3	3396,9	7632,3	191	37,08

Джерело: розроблено автором на основі [53]

Для всіх підприємств, окрім фермерського господарства «Еталон», відсоток приросту виручки за рік був негативним. Чистий прибуток зменшився для всіх підприємств, навіть показав негативний результат на підприємстві «Владам» (-7435,9). Це пояснюється тим, що воно знаходиться в м. Миколаїв, яке є найближчим до зони бойових дій порівняно зі всіма іншими досліджуваними підприємствами.

Порахувавши показник чистий прибуток до виручки, підприємство «Владам» показало -38,6%. Негативний показник свідчить про те, що господарство витратило більше, ніж заробило. Фермерське господарство «Хлібодар Агро» показало позитивний результат (8,6%), але відносно невеликий. Підприємства «Журавель» (14,1%) та «Еталон» (16%) мають позитивний результат, хоча і не такий великий порівняно з 2021 р. Фермерське

господарство «Підкалюк» показало найвищий результат 34,1%, набагато більший ніж у 2021 році. По-перше, це пояснюється віддаленістю від бойових дій, бо підприємство знаходиться у Вінницькій області, а по-друге, відбулося зменшення конкуренції через те, що багато підприємств не в змозі вести господарську діяльність через бойові дії.

Обчислення чистого боргу до EBITDA показало, що фермерське господарство «Владам» має результат -1. Підприємство «Еталон» має 0,3, ФГ «Хлібодар Агро» - 0,9, ФГ «Підкалюк» - 0,3 та ФК «Журавель» - 2,2. Значення понад 1 вказує на високий рівень заборгованості порівняно з прибутковістю, що вимагає уваги при управлінні борговими зобов'язаннями. Для підприємства «Підкалюк» приблизно рівна вартість боргу та прибутку може вказувати на те, що підприємство може віддавати свої зобов'язання, але з великими витратами на відсотки та амортизацію. Загалом, підприємства, порівняно з 2021 р., мають менше тиску щодо погашення боргових зобов'язань. Це пояснюється також тим, що під час дії воєнного стану були внесені зміни до податкового законодавства України [55]. З 1 березня 2022 року члени фермерських господарств, ФОП на спрощеній і загальній системі звільнені від сплати ЄСВ. Господарствам, які працюють на спрощеній системі другої та третьої груп, можна не сплачувати ЄСВ за мобілізованих працівників. Штрафи та пеня з ЄСВ також не стягуються [56].

Також вносяться зміни для платників єдиного податку 3-ї групи:

- ставка єдиного податку на період воєнного стану становитиме 2%;
- платники 3-ї групи звільняються від обов'язку нарахування, сплати та подання податкової звітності з ПДВ за операції з постачання товарів, робіт та послуг на території України [54].

Також відзначається, що фізичні особи-підприємці та юридичні особи мають можливість вибрати спрощену систему оподаткування, якщо їхній річний дохід не перевищує 10 мільярдів гривень [54].

Відповідно до цього Закону від плати за землю, мінімального податкового зобов'язання та єдиного податку звільняються: ☐

сільськогосподарські угіддя, які розташовані на територіях, де ведуться чи велися бойові дії або в тимчасово окупованій зоні;

- землі, які перебувають у консервації, або забруднені вибухонебезпечними предметами [56].

З таблиці 2.10 ми також бачимо, що урожайність обраної культури, озимої пшениці, мала високий показник для фермерського господарства «Підкалюк» - 81,53 ц з 1 га, що майже не змінилася з 2021 року. Для всіх інших досліджуваних підприємств урожайність озимої пшениці впала, що свідчить про перебої в системі використання ресурсів, таких як добрива, вода, техніка через воєнні дії на території України.

Розглянемо графік рис. 2.3, де наглядно показана різниця в посівних площах для озимої пшениці протягом 2021 та 2022 рр. Для більш оптимального використання ресурсів деякі підприємства мали змінити структуру вирощування культур, надавши перевагу іншим.

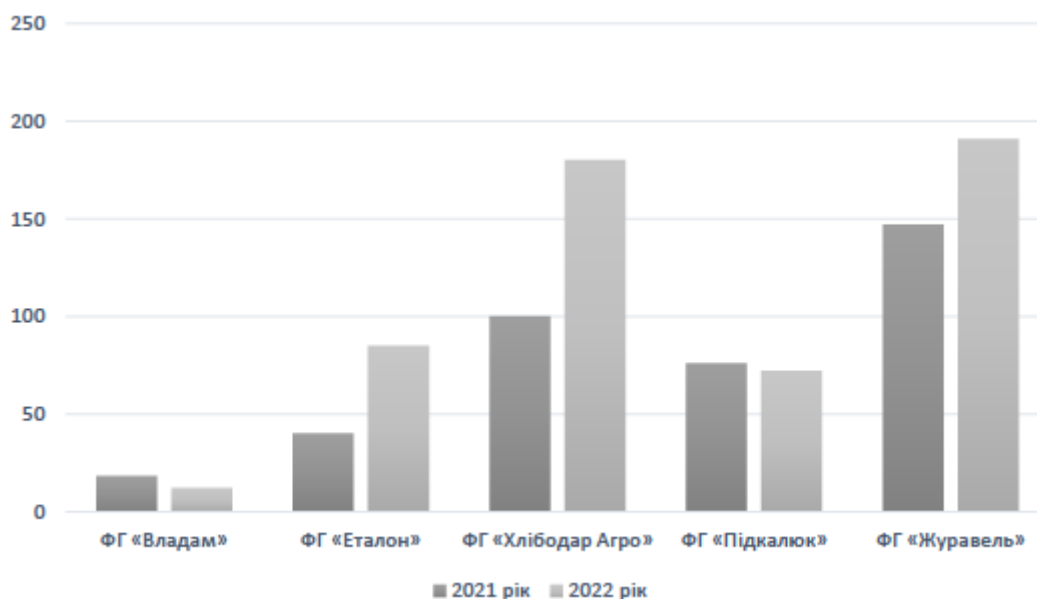


Рис. 2.3. Площа, яка відведена під вирощування озимої пшениці протягом 2021 і 2022 рр.

Джерело: розроблено автором на основі табл. 2.9. і 2.10.

Як бачимо з графіку, площа для озимої культури збільшилася на деяких підприємствах, в таких як «Еталон», «Хлібодар Агро» та «Журавель», а той

час як на підприємствах «Владам» і «Підкалюк» площі для озимої пшениці зменшилися.

Отже, провівши аналіз діяльність п'яти підприємств за показником чистий прибуток до виручки за 2021 р підприємства «Хлібодар Агро» і «Еталон» мали ефективне господарювання та оптимальне використання ресурсів. Для підприємства «Владам» з показником 16,58% є те, що частина виручки витрачається на витрати та інвестиції. Лише компанія «Підкалюк», що показала найнижчий показник має високі витрати та низьку прибутковість. За показником чистого боргу до EBITDA підприємство «Підкалюк» мало 5,6, що вказує на те, що компанія має велику кількість зобов'язань в порівнянні з здатністю генерувати прибуток. Чистий борг до EBITDA для ФГ «Журавель» (1,7), ФГ «Владам» (0,8) та ФГ «Хлібодар Агро» (0,5) показує те, що підприємства можуть ефективно вирішувати свої фінансові зобов'язання та мають фінансову стабільність. Проте ситуація суттєво змінилася в 2022 р. з початком війни на території України. Показник чистий прибуток до виручки для фермерського господарства «Владам» показав -38,6%. Негативний показник свідчить про те, що господарство витратило більше, ніж заробило. Для всіх інших підприємств цей показник зменшився порівняно з 2021 р. Тільки фермерське господарство «Підкалюк» з результатом 34,1%, який набагато більший ніж у 2021 році, мав ефективне господарювання. Обчислення чистого боргу до EBITDA в 2022 р. показало, що фермерське господарство «Владам» має результат -1. Загалом, підприємства, порівняно з 2021 р., мають менше тиску щодо погашення боргових зобов'язань. Урожайність обраної культури, озимої пшениці, в 2022 р. мала високий показник для фермерського господарства «Підкалюк» - 81,53 ц з 1 га, що майже не змінилася з 2021 року. Для всіх інших досліджуваних підприємств урожайність озимої пшениці впала. Також змінилася різниця в посівних площах для озимої пшениці протягом 2021 та 2022 рр.

РОЗДІЛ III. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

У розділі I було відзначено, що класифікація ризиків на фермерських господарствах є досить обширною. Обравши цінові ризики, був розроблений перелік рекомендацій, дотримання яких у фермерських господарствах може допомогти зменшити ці види ризиків (табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Заходи зниження цінових ризиків на фермерських господарствах

Заходи	Опис
Систематичний контроль цінових змін	Оцінка впливу змін цін на вхідні та вихідні фактори на прибуток фермерського господарства.
Страхування від цінових ризиків	Укладання страхових контрактів для захисту від втрат внаслідок негативних цінових рухів.
Співпраця та кооперація	Об'єднання з іншими фермерами для створення кооперативів або асоціацій з метою спільного управління ціновими ризиками.
Використання агротехнологій	Використання сучасних технологій для підвищення продуктивності та якості продукції.
Ефективне управління витратами	Контроль за витратами на виробництво та оптимізація витрат для зменшення чутливості до цінових змін.

Джерело: розроблено автором на основі [40, 42, 45].

Для підприємства «Владам» рекомендується проводити за можливості всі ці заходи для зменшення цінових ризиків.

Дії фермерського господарства «Владам» мають також бути спрямовані на:

- впровадження міжнародних стандартів якості для підвищення конкурентоспроможності продукції на ринку;
- регулярну перевірку техніки та обладнання для забезпечення їхньої правильної роботи та високої продуктивності;
- встановлення систем контролю за термінами збирання та реалізації продукції для уникнення втрат через прострочення;

- придбання техніки за рахунок лізингу або кредитів з державною підтримкою для підвищення продуктивності та зменшення ризику втрат виробничого обладнання (особливо пов'язано в період війни).

Як вказано у дослідженні, сільськогосподарські підприємства стикаються з великою кількістю ризиків, працюють у ситуаціях невизначеності та враховують значну кількість змінних факторів. Ця галузь бізнесу визнається як екстремальна, оскільки сільськогосподарські ризики є специфічними та мають важливий вплив не лише на внутрішню ефективність окремого господарства, а й на загальний рівень продовольчої безпеки країни та рівень життя населення в цілому [47].

Описані у розділі I види ризиків на фермерських господарствах включають виробничий (технічний), ціновий (ринковий), людський, фінансовий та інституційний ризики. Хоча деякими з цих загроз можна управляти, існує значна кількість тих, на які впливати та прогнозувати важко (екологічні, біологічні, природні). Часто підприємства вимушені адаптуватись до цих ризиків.

Важливо відзначити, що значна частина українських фермерських господарств недостатньо приділяє увагу управлінню ризиками, що може призвести до банкрутства, падіння врожайності, закриття підприємств, збільшення безробіття та загроз продовольчій безпеці [28].

Постає питання, чи спроможна система управління ризиками взагалі допомогти уникнути цих небезпек чи зменшити їх негативний вплив. Аналізуючи наукові праці вчених з різних країн, можна зробити висновок, що така система може допомогти та є необхідним заходом для фермерських господарств в Україні. Проте варто визнати, що залишаються ризики, які неможливо передбачити, зменшити або уникнути.

Щоб довести вищевказане розглянемо приклад діяльності одного українського фермерського господарства – ДП «Агрофірма «Байс-Агро» у Черкаській області, яке спеціалізується на вирощуванні зернових та технічних культур. Основним ризиком для компанії є ціновий ризик, пов'язаний із

ймовірністю продажу виробленої продукції за ціною, яка може не гарантувати прибуток через сезонність продажу сільгосппродукції. Аналіз чутливості підтверджує великий вплив змін цін на готову продукцію на результативність діяльності цього господарства [21].

З метою мінімізації ризиків та захисту власної діяльності від впливу цінових ризиків, дане фермерське господарство раціонально розподілило всі доступні механізми та інструменти управління аграрними ризиками на три рівні [21]:

1. Перший рівень включає застосування ефективних агротехнологій, раціональне використання мінеральних добрив та засобів захисту рослин, обґрунтоване забезпечення технікою та висококваліфікованими спеціалістами, а також диверсифікацію виробництва та кооперацію. Щоб користуватися цими інструментами, необхідний сприятливий фінансовий стан підприємства або доступ до кредитних ресурсів.

2. Другий рівень передбачає використання послуг акціонерного або кооперативного банку, кредитної спілки, інвестиційної компанії, а також залучення страхових компаній.

3. Макроекономічні методи, що базуються на регулюючій політиці уряду на аграрному ринку та програмах підтримки сільськогосподарського сектору, визначають третій рівень управління ризиками.

Існує чотири ключових методи управління ризиками: скасування, запобігання та контролювання, страхування та поглинання ризиків [31]. ДП «Агрофірма «Байс-Агро» визначила для себе найбільш відповідний та ефективний метод - страхування. Це рішення легко пояснити, оскільки основною метою страхування сільськогосподарських ризиків є компенсація матеріальних збитків, пов'язаних з врожаєм сільськогосподарських культур, багаторічними насадженнями, технікою, транспортними засобами, спорудами та іншими цінностями [21].

Володимир Юдін, експерт страхового ринку та генеральний директор компанії «Агрориск», вказує: «Агροстрахування стає все більш актуальним з роками, оскільки через зміни клімату погода стає непередбачуваною.

Сільськогосподарям слід розглядати можливості мінімізації ризиків, пов'язаних з погодними умовами. Кожен відповідальний аграрій повинен розглянути можливі наслідки кліматичних катаклізмів та застрахувати свої посіви» [22].

Аналізуючи приклад ДП «Агрофірма «Байс-Агро», можна зробити висновок, що впроваджене управління ризиками є ефективним інструментом, який дозволяє частково уникнути або зменшити вплив виробничих, фінансових і маркетингових ризиків. Страхування дозволяє покращити фінансові показники, збільшити рентабельність та врожайність, знизити ризик банкрутства. Важливо зауважити, що вибір методу управління ризиком має враховувати унікальність та специфіку діяльності кожного окремого фермерського господарства.

На підприємстві «Владам» під час дослідження було встановлено, що втрати, пов'язані зі зберіганням картоплі та овочевих культур, мають найбільший обсяг серед інших видів ризиків у сільському господарстві. Аналіз виявив, що ймовірність втрати вирощеної продукції, такої як картопля та інші овочеві культури, складає 30%, що свідчить про високий рівень цього ризику. Тому для цього підприємства рекомендується активно впроваджувати систему страхування для зменшення фінансових втрат, пов'язаних зі зберіганням картоплі та овочевих культур. Це дозволить компенсувати збитки у випадку негативних подій, таких як погодні умови або технічні неполадки. Також рекомендується провести додатковий аналіз з метою визначення оптимального рівня страхового покриття для зберігання картоплі та овочевих культур. Це дозволить уникнути недооцінки або переоцінки ризиків та забезпечити належний рівень захисту.

Зробимо порівняння ймовірних втрат від зменшення цін сільськогосподарської продукції з витратами на страхування. В 2021 році ціна

картоплі склала 5000 грн за 1 тону. Представимо, що зниження ціни на картоплю відбулося через ринкові умови на 15%. Ціна картоплі складе 4250 грн. Очікувані втрати для господарства знаходяться в межах 750 грн за тону.

Страховання укладене на вартість продукції. Наприклад, страхова премія становить 5% від вартості. Для нашого прикладу, витрати на страхування складають 5% від 5000 грн, що дорівнює 250 грн за тону.

Очікувані втрати від зменшення ціни (750 грн за тону) порівнюються із витратами на страхування (250 грн за тону). Ми бачимо, що за страхуванням фермера втрати від зниження ціни на картоплю будуть меншими, ніж у випадку без страхування.

Підприємству «Владам» необхідно встановити партнерські відносини зі страховими компаніями для розробки та впровадженню спеціалізованих страхових продуктів, які будуть відповідати унікальним потребам фермерського господарства у зменшенні ризиків. Також рекомендується здійснювати постійний моніторинг ризиків на підприємстві «Владам» та системи страхування і проводити оновлення та коригування відповідно до змін у сільському господарстві та економічних умов.

Отже, одним із ефективних та необхідних методів для сільськогосподарської галузі є страхування, оскільки багато загроз у цій сфері неможливо уникнути, передбачити чи контролювати [34]. Вони виникають незалежно від дій компанії або зовнішнього середовища, що робить їх форс-мажорними.

Сільськогосподарські ризики та загрози в цій галузі розповсюджуються широко, охоплюючи не лише фермерські господарства, де проводиться вирощування сільськогосподарських культур, але й підприємства, що займаються продажем насіння, реалізацією готової продукції, обробкою та обладнанням угідь тощо [35]. Зважаючи на це, розглянемо ситуацію, яка ілюструє взаємозв'язок декількох підприємств та можливості співпраці для уникнення ризиків.

Припустимо, фермерське господарство «Владам» висадило насіння капусти, але воно не проросло і не дало врожаю. Зазвичай в такій ситуації господарство звертається до компанії, яка постачала їм це насіння, висловлюючи претензії щодо його якості та характеристик. У такому випадку, яким чином має вчинити підприємство, що продає насіння? Які заходи повинно вжити фермерське господарство, щоб уникнути подібних ситуацій? Ризик виник, що з однієї, так і іншої сторони, господарство втратило врожай та прибутки, а підприємство – репутацію, клієнта та в майбутньому прибуток.

Пропонується вирішити проблему наступним чином: компанії, що постачала насіння, слід негайно сформувати команду фахівців, таких як агрономи, менеджери та лабораторні агрологи, і відправити їх на фермерське господарство А, щоб здійснити дослідження та надати допомогу у вирішенні проблеми. Перебуваючи на полях господарства, їм слід провести ретельні опитування працівників щодо умов вирощування даної культури, використаних засобів захисту, а також перевірити стан ґрунту та самої рослини.

У цій конкретній ситуації виявилось, що не було дотримано необхідних рівнів вологості та температури ґрунту. Часто, проводячи аналіз рослини, можна виявити наявність шкідників чи вірусів, навіть якщо рослина на перший погляд виглядає здоровою. Тобто, проводиться аналіз умов вирощування та якості насіння, визначається причина відхилення від запланованого результату, надається консультація та робляться спроби мінімізувати збитки. Проте на цьому етапі складно змінити обставини та врятувати врожай, але отримані дані можна використати для покращення вирощування у майбутньому.

Оскільки фермерські господарства мають потребу у професійній оцінці ризиків та їх моніторингу, виконання цієї функції можна покласти на відповідно найнятої групи фахівців, або запрошених консультантів [32]. Втім, це буде супроводжуватися зростанням витрат діяльності. Обґрунтування такого рішення знаходиться у порівнянні власне збільшення витрат з

очікуваними втратами від настання ризикових подій. У будь-якому випадку скорочення витрат управління ризиками можна забезпечити організацією на комерційній основі міжгосподарської структури, наприклад, територіального консультативного центру з ризик-менеджменту, що й буде надавати необхідну інформацію та консультації фермерським господарствам.

Основною метою цього центру буде передбачення та уникнення ризиків шляхом систематичних перевірок та аналізу стану рослин, ґрунту, насіння тощо, а також зменшення негативного впливу вже існуючих ризиків. Ці функції часто виконує агроном, проте слід враховувати людський фактор, і ймовірно, однієї людині важко впоратися з усіма обов'язками щодо догляду за господарством та вчасної реакції на потенційні загрози.

Отже, для фермерського господарства важливо сформувати команду в територіальний консультативний центр з ризик-менеджменту, яка може бути створена власними силами або за допомогою послуги спеціалізованої компанії.

Вибір між цими варіантами повинен враховувати кілька ключових чинників:

1. Масштаб господарства: залежно від площі господарства може бути обрано оптимальний варіант формування команди консультативного центру.
2. Наявність ресурсів: оцінка людських, фінансових та земельних ресурсів господарства для здійснення вибору між внутрішньою та зовнішньою командою.
3. Специфіка діяльності: розуміння особливостей господарства та його діяльності допоможе визначити, яка команда краще відповідає унікальним потребам.

Функціонування територіального консультативного центру з ризик-менеджменту буде ефективним інструментом для управління різними ризиками, а також враховуватиме специфіку конкретного фермерського господарства. Сезонність діяльності цього центру може суттєво впливати на його витрати, і важливо враховувати цей аспект при плануванні фінансових

ресурсів та діяльності консультативного центру. З урахуванням інтенсивності деяких фаз робіт у сільському господарстві (наприклад, посів та збирання врожаю), може вимагатися збільшення кількості працівників на цей період.

Залучення фахівців галузі сільського господарства до цього центру з ризик-менеджменту надасть можливість:

- оцінити ступінь ризику та обрати стратегію відповідно до моделі поведінки (уникнути, застрахувати, прийняти ризик);
- прогнозувати можливість виникнення ризикових подій;
- розробити матрицю ризиків та визначити необхідні заходи;
- надавати консультації щодо зниження втрат від ризикових ситуацій;
- систематично перевіряти та консультувати з питань догляду за сільськогосподарськими культурами;
- ефективно вирішувати унікальні та специфічні проблеми.

Однією з основних причин важливості створення таких центрів є відсутність систематичного та професійного обслуговування фермерських господарств і на цьому наголошують багато власників, фермерів, агрономів, менеджерів та інших робітників, зайнятих у галузі сільського господарства.

Необхідною умовою є проведення заходів з управління ризиками на постійній основі, а не одноразово. Цей центр міг би проводити аналітичну роботу, який би аналізував, відслідковував основні тенденції, прогнозував певні ризикові події, і в кінцевому рахунку попереджав своїх клієнтів (фермерські господарства) про можливу або наявну загрозу. Наприклад, є певні терміни початку зараження рослин шкідниками, але по причині різких змін природних умов ці інтервали часу можуть зміщуватися. Однак, якщо буде центр, який буде слідкувати за цим, то він зможе попередити про загрозу, а фермери в свою чергу встигнуть вжити необхідних заходів, придбати засоби захисту від цих шкідників.

Робота фермерських господарств є досить унікальною та специфічною, тому кількість та види ризиків є різноманітними. Тобто неможливо уникнути всіх загроз якимись стандартними та основними методами. На даний момент

вчені відзначають необхідність появи нових, творчих методів вирощування, захисту та обробки ґрунтів, рослин та насіння [52]. Саме вирішення цієї проблеми може запропонувати територіальний консультативний центр, який буде орієнтуватися та вникати у діяльність конкретного підприємства.

Зазначені основні етапи функціонування цього центру включають:

- відправлення підготовленої команди до фермерського господарства відповідно до виклику;
- проведення розмови з власником, агрономом та іншими працівниками, відповідальними за виконання робіт, пов'язаних із виниклою проблемою;
- визначення причин відхилення від планованого результату та аналіз ґрунту, насіння та рослин з подальшою перевіркою на наявність шкідників;
- здійснення аналізу отриманих зразків;
- формулювання висновків щодо джерела проблеми;
- надання консультацій з подальшого вирощування та можливих заходів для зниження втрат від ризику;
- оплата фермером рахунку за надані послуги;
- розгляд можливості укладення договору для подальшої співпраці.

Вищезазначена послідовність дій взята за основу, проте вона вимагає значного розширення та вдосконалення. Українські фермерські господарства ще не широко використовують такі центри консультування ризик-менеджменту.

Однак, з урахуванням прибутковості та зростаючого інтересу до цієї галузі, можна передбачити збільшення кількості підприємств, які будуть ними користуватися. Тема управління ризиками набуває все більшої актуальності та досліджується, тому створення таких центрів очікує успіх та буде розповсюджуватися.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Таким чином, виконання дипломної роботи дозволило дійти таких висновків та отримати такі результати:

1. Протягом останніх років посів зернових культур схильний до збільшення, у той час як технічні культури мають тенденцію коливання у загальній площі посіву сільськогосподарських культур.

2. Фермерські господарства займають велику частку в виробництві аграрної продукції. Загальною проблемою для сільськогосподарських підприємств є наявність різних видів ризиків, таких як виробничі, людські, природні та інституційні, але особливу роль серед них займають цінові ризики, адже вони є ключовими для рентабельності фермерського господарства.

3. Цілком прийнятним в аналізі теоретико-методологічних засад управління ризиком діяльності фермерських господарств спиратися на визначення поняття «управління ризиком»: «це управління організацією в цілому або окремими її підрозділами з урахуванням факторів ризику на основі особливої процедури їх виявлення й оцінки, а також вибору й використання методів нейтралізації наслідків цих подій, обміну інформацією про ризики і контролю результатів застосування цих методів».

4. Чистий приведений прибуток (NPV) при вирощування картоплі і вкладанні інвестицій у розмірі 1 239,4 тис. грн (на розширення посівних площ цієї культури) на фермерському господарстві «Владам» склав 720,54 тис. грн. Це засвідчило прибутковість проекту, інвестиції в який повернуться та він окупиться на третій рік при умові сталості грошових потоків у розмірі 530,3 тис. грн. Результати аналізу ризиків доводять, що продовження вирощування картоплі є раціональним.

5. Серед інших факторів найвищий ризик на господарському підприємстві «Владам», як показали оцінки, проведені на основі аналізу чутливості, пов'язаний з ціною готової продукції, і його вплив становить 25,07%. Основними варіантами управлінських рішень щодо скорочення

ризик через цей фактор може бути: постійний контроль і раціоналізація виробничих витрат.

6. У 2021 році у 30% культур спостерігається втрата продукції при зберіганні на фермерському підприємстві «Владам». Вирощування овочевих культур має менший ризик порівняно з вирощуванням картоплі.

7. Чистий прибуток до виручки за 2021 р. показав, що підприємства «Хлібодар Агро» і «Еталон» мали ефективне господарювання та оптимальне використання ресурсів. Для підприємства «Владам» з показником 16,58% характерним було те, що частина виручки витрачалася на витрати та інвестиції. Компанія «Підкалюк», що показала найнижчий показник має високі витрати та низьку прибутковість. За показником чистого боргу до EBITDA підприємство «Підкалюк» мало 5,6, а значить компанія має велику кількість зобов'язань в порівнянні з здатністю генерувати прибуток. Чистий борг до EBITDA для ФГ «Журавель» (1,7), ФГ «Владам» (0,8) та ФГ «Хлібодар Агро» (0,5) показав те, що підприємства можуть ефективно вирішувати свої фінансові зобов'язання та мають фінансову стабільність.

8. В 2022 р. з початком війни на території України показник чистий прибуток до виручки для фермерського господарства «Владам» показав - 38,6%. Господарство витратило більше, ніж заробило. Для всіх інших підприємств цей показник зменшився порівняно з 2021 р. Тільки фермерське господарство «Підкалюк» з результатом 34,1%, який набагато більший ніж у 2021 році, мав ефективне господарювання. Обчислення чистого боргу до EBITDA в 2022 р. показало, що фермерське господарство «Владам» має результат -1. Загалом, підприємства, порівняно з 2021 р., мають менше тиску щодо погашення боргових зобов'язань.

9. Урожайність обраної культури, озимої пшениці, в 2022 р. мала високий показник для фермерського господарства «Підкалюк» - 81,53 ц з 1 га, що майже не змінилася з 2021 року. Для всіх інших досліджуваних підприємств урожайність озимої пшениці впала. Також змінилася різниця в посівних площах для озимої пшениці протягом 2021 та 2022 рр.

10. Для мінімізації наслідків цінових ризиків фермерським господарствам рекомендовано використовувати страхування. Економічний ефект: втрати від зменшення цін на картоплю становлять 750 грн за тонну, в той час як витрати на страхування становлять 250 грн за тонну. За страхуванням фермера втрати від зниження ціни на картоплю будуть меншими, ніж у випадку без страхування.

11. Запропоновано організувати на комерційній основі територіальні міжгосподарські центри управління ризиками для надання фермерським господарствам інформаційних та консультативних послуг, який дозволить спрогнозувати, систематично перевіряти, уникнути, попередити та мінімізувати вплив основних видів сільськогосподарських ризиків.

СПИСОК ВИКОРИСТНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітлінський В. В. Ризик у менеджменті / В. В. Вітлінський, С. І. Наконечний, Г. І. Великоіваненко. Київ :ТОВ «Борисфен-М», 1996. - 336 с.
2. Устенко О. Л. Теорія економічного ризику: монографія / О. Л. Устенко. - Київ : МАУП, 1997. - 164 с.
3. Економіка України у 2023 році: головне. Дослідження Центру економічної стратегії. URL: <https://ces.org.ua/ukrainian-economy-in-2023-tracker-overview/> (дата звернення: 03.07.2024)
4. Hubbard D. W. The Failure of Risk Management: Why It's Broken and How to Fix It / D. W. Hubbard. New Jersey: John Wiley & Sons, 2009. - 46 p.
5. Гранатуров В. М. Аналіз підприємницьких ризиків: проблеми визначення, класифікації та кількісні оцінки : монографія / В. М. Гранатуров, І. В. Литовченко, С. К. Харічков / за наук. ред. В. М. Гранатурова. Одеса: Ін-т проблем ринку та екон.- екол. досліджень НАН України, 2003. - 164 с.
6. Гранатуров В. М. Ризики підприємницької діяльності: проблеми аналізу / В. М. Гранатуров, О. Б. Шевчук. Київ : Державне вид.-інф. Агентство «Зв'язок», 2000. - 150 с.
7. Мостенська Т. Л. Ризик-менеджмент як інструмент управління господарським ризиком підприємства. Вісник Запорізького національного університету. 2010. №3. С. 72-79.
8. Смерічевський С.Ф. Ризик-менеджмент машинобудівних підприємств України в сучасних умовах господарювання. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. 2015. №6. С. 67–72.
9. Про фермерське господарство: Закон України від 1 травня 2016 р. № 21 ст.406 / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1067-19#n7> (дата звернення: 30.11.2024)
10. Новини від 7 червня 2022 р. Forbes Ukraine. URL: <https://forbes.ua/news>
11. Старостіна А. О., Кравченко В. А. Ризик-менеджмент: теорія та практика: навч. посібник Київ: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2004. - 200 с.
12. D.Kahan. Managing risk in farming. Farm Management extension guide. 2008. No. 3. Rome.
13. Всеукраїнський аграрний журнал АгроЕліта. URL: <https://agroelita.info/> (дата звернення: 10.07.2024)
14. Кучеренко В.Р., Карпов В.А., Карпов А.В. Економічний ризик та методи його вимірювання: навч. посібник. Одеса, 2011. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/147035471.pdf> (дата звернення: 10.05.2024)

15. Герасимчук Н.А. Економічні і фінансові ризики: навчальний посібник / Н. А. Герасимчук, Т. В. Мірзоева, О. А. Томашевська; НУБіП України. - Київ : Компрінт, 2015. - 288 с.
16. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua> (дата звернення: 16.02.2024)
17. Прес-реліз національного наукового центру «Інституту аграрної економіки» від 16 жовтня 2023 р. URL: <http://www.iae.org.ua/presscentre/presrelease/> (дата звернення: 20.02.2024)
18. Фермерське підприємство «Владам». URL: <http://vladam.com.ua> (дата звернення: 01.10.2024)
19. Фермерське підприємство «Владам-Юг». URL: <http://vladam-seeds.com.ua/ua/> (дата звернення: 10.10.2024)
20. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання. Київ : ЦУЛ, 2006. - 312 с.
21. Климик Г.В. Шляхи вдосконалення управління ризиками в умовах зовнішньоекономічної діяльності ДП «АГРОФІРМА «БАЙС-АГРО» Уманського району Черкаської області. Уманський національний університет садівництва. URL: http://www.confcontact.com/20110531/ek_cimbrov.htm (дата звернення: 15.01.2024)
22. AgroReview. Агроновини, агробізнес, новини аграрного сектору. URL: <https://agroreview.com> (дата звернення: 10.03.2024)
23. Пастарнак Олена. Видання «Агробізнес Сьогодні». URL: <https://agro-business.com.ua/agro/kermo-kerivnyka/item/1970-tsinovi-ryzyky-ta-iaak-ikh-minimizuvaty.html> (дата звернення: 15.08.2024)
24. Українській форум фермерів Local Ukraine. URL: <https://localukr.com/> (дата звернення: 10.10.2024)
25. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 08.08.2024)
26. Газета Кабінету Міністрів України «Урядовий Кур'єр». URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/sho-zagrozhuje-fermerskim-gospodarstvam/> (дата звернення: 20.04.2024)
27. Осипова М., Доброва Н. Фермерські господарства України: особливості, проблеми, перспективи розвитку. Electronic Odessa National Economic University Institutional Repository. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/> (дата звернення: 15.05.2024)
28. Агроновини України та світу – AgroPortal. URL: <http://agroportal.ua> (дата звернення: 24.05.2024)
29. Головний сайт для агрономів - SuperAgronom. URL: <https://superagronom.com> (дата звернення: 28.06.2024)

30. Всеукраїнський Конгрес Фермерів. URL: <https://farmers.org.ua/> (дата звернення: 14.12.2023)
31. Лекція 8. Наукова бібліотека Національного університету Острозької академії. URL: https://www.oa.edu.ua/download/Lektsija_8.pdf (дата звернення: 18.09.2024)
32. Онлайн платформа «Агробізнес Сьогодні». URL: <https://agro-business.com.ua/> (дата звернення: 09.03.2024)
33. Матеріали від експертів LIGA ZAKON. URL: <https://biz.ligazakon.net/> (дата звернення: 12.02.2024).
34. Павленко О. П. Страхування як метод фінансової безпеки аграрних виробників: сучасні тенденції та світовий досвід. *Modern economics*. 2018. № 8. С. 134-141.
35. Онлайн-асистент фермера Kurkul. URL: <https://kurkul.com/> (дата звернення: 01.02.2024)
36. DankoYu., Nifatova O., Orel V., Zhmailo V., Lutska T. Research of factors of development of agriculture in Ukraine: methodical approach on the basis of econometric modeling. *Review of Economics and Finance*. 2022. Vol. 20. P. 581-587.
37. Syed, A., & Bawazir, H. (2021). *Cogent Economics & Finance*. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23322039.2021.1913877> (дата звернення: 16.02.2024)
38. Україна: Підтримка малих фермерів під час війни (2023). URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/feature/2023/10/30/ukraine-supporting-small-farms-amidst-war> (дата звернення: 13.03.2024)
39. Газета Кабінету Міністрів України «Урядовий Кур'єр». Що загрожує фермерським господарствам? (2023) URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/> (дата звернення: 17.01.2024)
40. Асоціація фермерів та приватних землевласників України. URL: <https://farmer.co.ua/ua/> (дата звернення: 05.02.2024)
41. Лекція 3. Методи оцінки ризиків. URL: <https://en.ppt-online.org/59384> (дата звернення: 20.10.2024)
42. Українська аграрна конфедерація. Новини. URL: <http://agroconf.org/> (дата звернення: 03.02.2024)
43. Новини агенства АПК-Інформ. URL: <https://www.apk-inform.com> (дата звернення: 25.05.2024)
44. UkrAgroConsult. Новини аграрного ринку. URL: <https://ukragroconsult.com/news/> (дата звернення: 19.04.2024)
45. Zhmurko, I. (2017), Risks in the agricultural sector and the need for insurance. *Economic Discourse*, vol. 1, pp. 42–49.

46. Tripoli. Новини сільського господарства України. URL: <https://tripoli.land/ua/news> (дата звернення: 20.02.2024)
47. Росола У.В. Сучасний стан ринку сільськогосподарської продукції / Росола У.В.. / Науковий вісник Мукачівського державного університету. - 2017. - №2. - С. 46-51.
48. Ризик-менеджмент: навчальний посібник для здобувачів спец. 051 «Економіка» та 073 «Менеджмент» /З.Д. Калініченко . Дніпро, 2021. 224 с.
49. Куліш Г. П., Родніченко І. В. Вплив фінансових ризиків на результати діяльності підприємства. Причорноморські економічні студії. 2018. Вип. 25. С. 98-103.
50. Управління ризиками в аграрному секторі: фінансовий аспект. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1828105> (дата звернення: 05.03.2024)
51. Kucher, A. (2019). Zonal features of formation and reserves of increasing the sustainable competitiveness of agricultural enterprises. Agricultural and Resource Economics, 5(3), 77-105. URL: <https://are-journal.com/are/article/view/257> (дата звернення: 10.03.2024)
52. Lemishko O., Davydenko, N., & Shevchenko, A. (2022). Strategic directions of the economic recovery of post-war Ukraine. Journal of Innovations and Sustainability, 6(2), 09. URL: <https://is-journal.com/is/article/view/103> (дата звернення: 20.06.2024)
53. Довідник фермерських господарств України. «Трипілля». URL: <https://tripoli.land/ua/farmers> (дата звернення: 16.02.2024)
54. Податки під час війни. Державна податкова служба України. URL: <https://tr.tax.gov.ua/media-ark/local-news/print-581820.html> (дата звернення: 17.02.2024)
55. Даниленко Т. Податкові послаблення під час війни: за що можна не платити. Видавництво «Юридична практика». URL: <https://pravo.ua/podatkovyi-poslablennia-pid-chas-viiny-za-shcho-mozhna-ne-platyty/> (дата звернення: URL: 17.11.2024)
56. Смакота Я. Оподаткування фермерських господарств в Україні у 2023. URL: <https://agroapp.com.ua/uk/blog/opodatkuvannya-fermerskix-gospodarstv-v-ukraini-u-2023/> (дата звернення: 17.08.2024).

ДОДАТКИ